

MOSLIMS

begrip

CHRISTENEN

MAART/APRIL 2000
JAARGANG 26 no. 2

*Islam en
godsdiens-
vrijheid*

*Islam op
internet*

BUREAUS VOOR ONTMOETINGEN MET MOSLIMS

Rooms-Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers, Cura Migratorum-ROMC
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. (+31) 073-6145159

Rooms-Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.
Hooiweg 188 B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089-352 883

Nederlands Hervormde Kerk: Josien Folbert,
Gereformeerde Kerken in Nederland: Cokkie van 't Leven,
Bureau Ontmoeting met Moslims SoW-kerken
Postbus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-880 1 880

REDACTIE:

Marien van den Boom (eindredactie)
Josien Folbert
Simon Lambregs
Nico Landman
Cokkie van 't Leven (kernredactie)
Ane Mulder
Berry van Oers (kernredactie)
Ge Speelman
Karel Steenbrink
Pim Valkenberg
E-mail: begrip@planet.nl
Tekeningen: Frans Kalb

Abonnementen:

f30,- / 600 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs
Giro 4 300 211 tnv Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Hooiweg 188, B-3600 Genk

*Abonnementen kunnen elk gewenst moment
ingaan en worden automatisch verlengd,
tenzij vier weken voor het begin van
het nieuwe kalenderjaar opgezegd.*

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel. (+31) 073-6145159
Fax. (+31) 073-6131175

Advertentietarieven op aanvraag.

*Voor het overnemen van artikelen is
toestemming van de uitgever nodig.*

Op Internet te raadplegen als:

http://onderwijs.efa.nl/levonet/begrip_moslims_christenen

Voorwoord

De redactie mag terugzien op een geslaagde viering van het jubileum: 25 jaar Begrip. De bijeenkomst ter viering van dit jubileum werd druk bezocht. Daarvan vindt u in dit nummer een interessant verslag.

Godsdienst en levensbeschouwing zijn belangrijke items binnen de verschillende landen van de Europese Unie. Uitvoerig wordt ingegaan op de verschillende aspecten van godsdienstvrijheid als opgave voor de toekomst.

Internet is een fenomeen, ook op het terrein van de wereldgodsdiensten. Begrip hoopt u de komende tijd geregeld op de hoogte te houden van het nieuwe digitale gezicht van de islam. Een eerste weergave van de islam in het informatietijdperk.

INHOUDSOPGAVE

Leerhuis

Injil, een gedeelde erfenis 3

Wiel Eggen

Op die dag zal hun gelaat oplichten 7

Wiel Eggen

Godsdienstvrijheid

Over de implicaties van het recht op 9

godsdienstvrijheid in West-Europa

Cokkie van 't Leven

Godsdienstvrijheid in België 22

Simon Lambregs

Overleg (Sjoera) tussen Franse staat en 25

moslimorganisaties

Karel Steenbrink

Terugblik jubileumbijeenkomst 25 jaar Begrip 28

Berry van Oers

Islam en internet 39

Piet Reesink

Moslims in Europa 48

Boeken 57

Ontmoetingen 61

Injil, een gedeelde erfenis

Wiel Eggen

Hun gelaat getekend door dat eerbiedig neerbuigen. Zoals in Thora en Injil geschreven staat: ze zijn als zaad dat gedijt met stevig blad en sterke stengel. De zaaiers in diepe bewondering, maar de ongelovigen vol nijd. Q 48:29

Wat is dat teken op hun gelaat; wie zijn de zaaiers; wat zegt het Evangelie (Injil) precies? Belangrijke vragen, die ons dwingen na te gaan hoe Injil in het moslim denken leeft. De laatste tijd zien we regelmatig felle protesten van Moslims over de lakse houding van Christenen tegenover spotterijen met heilige zaken en andere misstanden in de samenleving. Dat die zo gemakkelijk aanvaarden dat de draak gestoken wordt met de persoon van Jezus is hen een doorn in het oog. Heftig protest is er geweest tegen heiligschennende films, toneelstukken en andere culturele uitingen, zoals de film Dogma, ofwel het roemruchte theaterstuk *Corpus Christi*, met zijn homoseksuele Jezus en moeder Maria als een vulgaire volkswrouw. Wat te denken van de fatwa die daarover is uitgesproken? Laten we toegeven dat het zeker een zaak voor beide geloven

is. Maar zonder zelf laks te willen zijn, denk ik dat we eerst de vraag van de gedeelde boodschap van Jezus zelf moeten bespreken, voordat we de barricade op gaan. Wat is dat Evangelie, of Injil in wezen?

We noemen het 'Goed Nieuws' of 'Blijde Boodschap', maar we horen dagelijks dat de wereld niet op het 'Goede Nieuws' van religies zit te wachten. Religie is in veler ogen eerder slecht nieuws, en vandaar die spot. Men wijst niet alleen op de gevechten tussen christenen, moslims, Hindoes en boeddhisten, die zovaak het nieuws halen. Maar met stelligheid wordt verklaard dat de godsdiensten ons niets verder helpen, al was het alleen maar omdat ze zo'n tegenstrijdige zaken beweren en bizarre voorschriften opleggen.

Zelf begon ik dit pas echt te zien, toen ik in (Frans-sprekend) Afrika hoorde hoe men het verschil tussen moslims en christenen zag. Van de laatsten zei men dat ze 'les gens du père' (mensen van de missiepater) waren, terwijl moslims 'les gens de la prière' (mensen van het gebed) werden genoemd. Dit schokte me, omdat ik

dacht dat christenen dus enkel als pater-slaafjes werden gezien, en moslims als echte mensen van gebed. Waar het echter om ging, zo legde men mij uit, was het verschil in gebed: moslims zag men diverse malen per dag openlijk bidden, terwijl christenen dat buiten ieders zicht in de missiekerk deden. Hoe dan ook, dit gaf me wel te denken over de verkondigde boodschap. Was er zoveel verschil? Had men helemaal niet begrepen dat Mohammed uitdrukkelijk de zending van Jezus bevestigde en tot nieuw leven probeerde brengen?

In dit tijdschrift hoef ik natuurlijk niet te herhalen dat de Koran met grote instemming spreekt over de boodschap (Injil) van de profeet Isa, die met naam genoemd wordt. Maar om dat gemeenschappelijke goed in het oog te vatten is het misschien beter de term 'Goed Nieuws' te bekijken, die vrijwel een letterlijke vertaling van 'Evangelie' is. Swahili en Haussa, de grote voertalen van Oost en West Afrika, hebben niet alleen de Arabisch term 'Injil' overgenomen, maar ook de woordstam *bshr* (goed nieuws brengen), die zowel in het Hebreeuws als het Arabisch gebruikt wordt voor Gods openbaring. Er is echter iets boeiends met die term, die licht werpt op waar het in beide tradities nu eigenlijk om gaat en wat ze gemeenschappelijk hebben. De term *bshr* heeft als inhoud, wat in het Griekse Nieuwe Testament

vertaald wordt met 'evangelie', maar waar de Grieks-sprekende auteurs eigenlijk weinig raad mee weten. Het is hier niet de plaats om een taalkundige analyse te doen, maar twee kleine aanwijzingen kunnen ons wellicht toch verder helpen. Er is allereerst het boeiend verschijnsel dat *bshr* in beide talen (Hebreeuws en Arabisch) ook staat voor vlees, lichaam of zelfs mensheid. Maar vervolgens worden deze twee betekenissen van *bshr* door de meeste woordenboeken strikt gescheiden gehouden. In het Hebreeuws, lijkt dat ook heel terecht, omdat daar 'vlees' nogal negatief gebruikt wordt, om aan te duiden wat de mens van God scheidt. In de latere ontwikkeling van het Nieuwe Testament wordt dit steeds meer in verband gezien met de zondige, de God-vijandige kant van de mens, die staat tegenover de 'geest'. Maar in het oude Israël lag dat nog niet zo scherp. Daar had de stam *bshr* ook een positieve waarde, die in het Arabisch bewaard is gebleven, als 'menselijke persoon' of zelfs 'mensheid'. De vraag is nu of dit verband houdt met *bshr* in de betekenis van: een goede tijding brengen. Als de experts ons zeggen dat dit niet zo is, moeten we dat wellicht maar aannemen. Maar al dromende kunnen we toch iets boeiends opmerken. Sommige woordenboeken geven de grondbetekenis van *bshr* als 'aangenaam'. Als werkwoord duidt het op gladstrijken of effenen van de

gelaatshuid, verblijden met goede nieuws. Als zelfstandig naamwoord lijkt die grondbetekenis verwant te zijn met huid, vlees, mens, vruchtbaarheid en zelfs familielid. Die betekenissen lezend wordt ik plotseling herinnerd aan het Koranvers 48:29 en aan dat prachtige gebaar van handen die langs het gelaat glijden bij het einde van het moslim-gebed. Zover ik weet, zijn er geen voorschriften over dit gebaar. Maar is dit niet de uitdrukking van de inwendige vrede en blijdschap die Gods aanwezigheid de mens geeft? Is het te ver gezocht om in dat gebaar de twee betekenissen van het woord *bshr* te zien samenkomen: de mens die lijfelijk verblijdt wordt door het woord Gods, het Goede Nieuws?

Met dit in gedachten worden we uitgenodigd om opnieuw naar de profeet Isa en zijn Injil (Evangelië) te kijken. Het werkwoord 'evangeliseren' komt in het Grieks bijna nooit in de actieve vorm voor. Maar in het boek Openbaring vinden we dat wel, in een zeer boeiend vers 10:7. Het spreekt over Gods dienaren, de profeten, die Injil kregen: ontvangers en brengers van het goede nieuws. Zoals de profeet Mohammed, die drager van de boodschap wordt, zodra hij Gods woord verneemt. God verblijdt het gelaat en verlicht de profeten, die vervolgens meer zijn dan predikers: zij belichamen het Goede Nieuws dat hen doorstraalt. Het woord wordt vlees in hun persoon, ze

worden dragers van het Goede Nieuws. Als we het zo lezen, moeten we even teruggaan naar de twee evangelieteksten waarin Jezus spreekt over het Goede Nieuws voor de armen, (oftewel de geringe en eenvoudig gelovigen, de bijbelse *annawim*). In de beroemde tekst van Lukas 4:18, waar Jezus zijn taak uitspelt met de woorden van Jesaja (Is 61:1), lezen we dat hij gezonden is om de 'armen het Goede Nieuws te brengen' als teken van het Godsrijk; dat lijkt overeen te stemmen met wat we in Mt 11:5 lezen, waar Jezus zijn voorganger Johannes de Doper wijst op de tekenen van het Godsrijk. Daar staat ook dat de blinden zien en de armen het Goed Nieuws krijgen. Alleen wekt de context en de Griekse tekst onze nieuwsgierigheid op. De blinden zien, doven horen, lammen lopen; en de geringen zouden enkel passieve ontvangers van een boodschap zijn? Integendeel. Ze worden veeleer dragers en actieve brengers van het Goede Nieuws. Denkend aan wat over de Profeten en over Mohammed gezegd werd, moeten we wellicht vertalen: dat de geringen hun hart en gelaat verlicht vinden door Gods woord en aldus zijn boodschappers worden.

Het wonder dat Gods woord in Jezus en de andere Profeten bewerkt is dat hij mensen verlicht (*bshr*) en toont wat er schuilt in de menselijke persoon (*bshr*) en hen aldus tot levend woord maakt. Ons Koranvers gebruikt dat woord niet, in geen van beide

betekenissen, maar de twee voorgaande verzen geven duidelijk de band aan tussen de profetische openbaring en de blijdschap van neerbuigen in gebed tot God, waarbij de serene rust van de geest op het lijf geschreven wordt. Zoals bekend hebben moslims vanaf het begin argwanend naar christenen gekeken die 'het vlees' gelijk stelden met zonde en die, ondanks de raad van Jezus om niet te tonen als men vastte of bad, boete en ascèse tot de centrale waarde van hun geloof maakten. Wat wij in onze eeuw moeten leren begrijpen is dat onze twee religies, tezamen met hun Joodse moedertraditie, voortdurend geworsteld hebben met de vraag hoe het uiterlijk een weerspiegeling is van het innerlijk. De christelijke lijn van Paulus, Augustinus en zeker de Hervormers hebben steeds sterker benadrukt dat *bshr* (het vlees) de zondige tegenhanger van Gods woord en geest is, terwijl de Koran veel trouwer lijkt te blijven aan de boodschap van het evangelische Goede Nieuws dat Gods woord vlees is geworden. Gods aanwezigheid is af te lezen van het gelaat van hen (de armen, geringen, *annawim*) die zich voor Gods werkingen buigen. In één en dezelfde beweging worden zij ontvangers en brengers van dat Injil (*bshr*), dat in hun persoon (*bshr*) zichtbaar wordt.

Maar welke boodschap ontvangen en brengen zij? Om dit te begrijpen

moeten we eens naar de volgende paradox kijken. De christenen, die de boodschap vooral zagen als gericht tegen de nutteloosheid van het vlees (*bshr*), vergeleken bij de geest, zijn zich vooral met materieel gewin gaan bezig houden. Maar moslims zijn hun nadruk op Gods positieve plan met de wereld en de mens (*bshr*) veelal gaan richten op wettelijke details van de shariah en op mystiek. Het lijkt erop dat onderlinge rivaliteit beide gemeenschappen op een doodlopend spoor heeft gezet. Nodig is nu niet enkel dat ze elkaar leren verstaan, maar dat ze elkaar gaan helpen terug te keren naar wat het betekent dat Gods woord (*bshr*) menselijk vlees (*bshr*) is geworden. We moeten gaan begrijpen wat Jezus bedoelt als hij die eenvoudigen zalig noemt, die zachtmoedig, met bezwaard hart, maar met geduldige toewijding, voor vrede werken tegen alle verdrukking in (Mt 5: 3-10). Zijn zij niet de dienaren en profeten die de ontvangers en brengers van de Boodschap zijn? Zij zijn de zaaiers die, op zekere dag, hun zaad vrucht zien dragen. Op die dag licht hun gelaat op (Q 3:106-107). Wat we hier echter moeten vragen is of Mt 5:3-10 en Q 3:106-107 enkel over die laatste dag van Gods Oordeel spreken. Is het niet zó dat deze mensen delen in Jezus eigen wonderlijke wijze om de boodschap vlees en bloed te doen worden, en wonderen te verrichten? Dat prachtige gebaar van handen die langs het gelaat strijken is uitdrukking

van het geloof dat die genade en vertroosting de gelovigen ten deel valt, hier en nu. Mits vrede, wederzijds gesprek, vergeving, geduld en rechtvaardigheid echt hun gezamenlijke inzet zijn. Want, zoals in de Thora en Injil geschreven staat, zulke mensen zijn als bomen die aan de oever van het water opbloeien (Ps 1:3) en vruchten dragen door Gods genadige invloed (Mk 4:26-29). Zij die eenheid zoeken en Gods woord

vlees willen laten worden, zullen hun gelaat getekend zien door dit buigen voor het Gods plan. Tegen de spottereien over Jezus protesteren is niet zinloos, maar belangrijk is vooral dat we, door samenwerking, proberen de bespottelijke schande van ons gekibbel over zijn boodschap proberen op te heffen en terugkeren naar wat het Goede Nieuws (*bshr*) echt wilde zijn, voor alle continenten.

Op die dag zal hun gelaat oplichten

Wiel Eggen

Een boodschap over wie de echte vrienden van Jezus zijn? Misschien mag ik hier een drietal korte opmerkingen aan verbinden. Allereerst moeten we de moslim nadruk op Jezus' wonderen in dit licht zien dat het goede nieuws dermate vlees was geworden in hem dat zijn lichamelijke aanwezigheid dingen en mensen deed veranderen: in Jezus was Injil vlees en bloed. Maar dat moet tevens gezegd worden voor de gelovigen, de dienaren die profeten worden. In dit licht moeten we de bekende zaligsprekingen van Mattheüs 5 opnieuw lezen, en in verband brengen met Jezus' antwoord aan Johannes in Mattheüs 5:31. Zalig zijn de armen en vredestichters, niet zozeer omdat er in de toekomst een belofte aan hen vervuld zal worden, maar omdat ze er

nu al in delen en het Gods Rijk al zichtbaar maken. De Griekse tekst spreekt weliswaar in de toekomst, maar in Mattheüs horen we er steeds de Semitische toonsoort door heen, die toekomst en heden in één werkwoordsvorm verbindt. Maar dat brengt ons tot de derde opmerking. Want in de concrete tijd willen de zaken wel eens anders lopen. En we zien hoe moslims zowel als christenen die boodschap van Injil en Koran beiden op onherkenbare wijze vertekend hebben, veelal door elkaar te willen bestrijden. Christenen die met veel bravoure beleden hebben dat het 'vlees' (*bshr*) niets bijdraagt aan het goede nieuws van het Godsrijk (*bshr*) hebben zich steeds meer gericht op die materiële kant van rijkdom en macht. Moslims van hun kant hebben

inzicht dat het lichaam verwijst naar de geestesrijkdom vaak vertaald in een gemakzuchtig ritualisme, met voorbijgaan van de taak om de wereld te veranderen volgens Gods plan. Een conclusie lijkt zich daarom op te dringen: wij hebben elkaar hard nodig om de gedeelde erfenis te herstellen en de misvormingen ongedaan te maken waartoe we elkaar gedreven hebben. Het beeld van Koran 75:11 is hier zinvol, waar Allah tot Mohammed zegt dat Hijzelf de verspreide elementen bijeen verzamelt om de Koran, de ware boodschap samen te stellen. Ook hier lijkt het de taak van de gelovige te zijn om te buigen en de goddelijke weg te volgen: geduldig zoeken, verzamelen en uitstralen.

Over de implicaties van het recht op godsdienstvrijheid in West-Europa.

Verslag Cokkie van 't Leven

Eens per jaar treffen kerkelijk werkers die contacten onderhouden met moslimsgemeenschap vanuit verschillende Europese kerken elkaar in een intercollegiaal Pan-Europees overleg.

Vorig jaar vond de werkconferentie, in de wandelgangen "Journées d'Arras" genoemd, plaats in de Duitse stad Münster. Deelnemers bestudeerden de mogelijkheden en grenzen van het recht op godsdienstvrijheid in hun land.

Bij deze gelegenheid werden er twee gastsprekers uitgenodigd. Mr. Stephanos Stavros is vanuit Griekenland als advocaat verbonden aan het Europese Hof voor de Mensenrechten in Straatsburg en dr. Halima Krausen als docente aan het Islamitisch Studiecentrum van Hamburg.

Stavros gaf enkele belangrijke richtlijnen voor de toepassing van het recht op godsdienstvrijheid. Hij maakt onderscheid tussen het recht op een eigen geloofsovertuiging en de daaraan verbonden devotionele praxis en de begrenzing van dit recht door algemene wetten die binnen een democratie voor iedereen gelden. Zijn bijdrage aan de werkconferentie

is in dit nummer van Begrip integraal afgedrukt.

Halima Krausen ging in op Duitse situatie. In principe heeft ieder gelovig moslim in dit land recht op een eigen overtuiging en geloofspraktijk. Toch wordt er in het publieke debat wel degelijk onderhandeld over bepaalde publieke aspecten van de islamitische godsdienst zoals de oproep tot het gebed, gesluierde leraressen voor de klas of bijvoorbeeld over de participatie van moslims bij het opzetten van curricula ten behoeve van het godsdienstonderwijs. Voor moslims is het voorlopig zaak om erkend te worden als maatschappelijke organisaties en gesprekspartners voor bestuurlijke instanties. Krausen onderstreepte het belang Koraninterpretaties in context. Het Arabische woord voor Godsdienst - din - is immers veelomvattend en betekent recht, vertrouwen, ethiek, oordeel en plichten. Het omvat heel het leven van mensen in relatie tot God, de medemens en de schepping. Een Euro-islam zal diep geworteld zijn in islamitische waarden, vanuit de dynamiek van de context van de Umma, met interne en

externe contacten, lokaal en wereldwijd.

De deelnemers maakten kennis met de praktische implicaties van multi-religieus samenleven in het Duitse dorp Ahlen. In deze industriestad is een grote en mooie moskee gebouwd ten behoeve van de lokale moslimgemeenschap. Over de oproep tot het gebed dreigde een politieke rel te ontstaan. De pastor van de Evangelische Kirche heeft ingegrepen en voorgesteld dat de kerk gesprekken zou organiseren tussen de moslimgemeenschap en hun naaste bureu. Dit resulteerde in een voor allen

aanvaardbaar compromis: een oproep tot het gebed binnen de vastgestelde grenzen.

In Ahlen kwam het dus niet tot juridische uitspraken! Wel bleek hier hoe kerken een rol kunnen spelen in het publieke debat over godsdienstzaken. Het is beter voor alle partijen wanneer er in alle redelijkheid naar goede oplossingen wordt gezocht voor nieuwe openbare vormen van geloofspraxis. Blijft de vraag naar de criteria voor regeringen om (al of niet) in te grijpen in religieuze zaken. (Münster, Mei 1999)

Het Europese Hof voor de mensenrechten over godsdienstvrijheid

*Mr. Stephanos Stavros,
Advocaat aan het Europese Hof voor
de mensenrechten te Straatsburg
Münster Mei 1999.*

De Europese Conventie voor de Mensenrechten is een internationaal verdrag dat door 41 lidstaten onderschreven is. Het verdrag staat garant voor een aantal fundamentele rechten – te vergelijken met de grondwet in de nationale staat. Eén van deze rechten is vrijheid van godsdienst. Ieder burger die meent dat zijn of haar rechten, zoals vastgesteld binnen dit verdrag, geschonden zijn kan in principe bij het Europese Hof voor Mensenrechten terecht. Men moet eerst in eigen land de klacht indie-

nen. Als hier in eigen land geen gehoor aan wordt gegeven kan men vervolgens naar het Europese Hof stappen.

Vroeger was er nog een tweede instantie die toezicht hield op de Conventie. Elke zaak moest eerst gezien worden door een Commissie die beoordeelde of het om een serieuze zaak ging.

Tot voor kort kreeg het Hof niet vaak te maken met artikel 9 over “vrijheid van godsdienst”. De laatste jaren echter, met de komst van landen uit Oost- en Centraal-Europa binnen de Raad van Europa, is het artikel steeds belangrijker geworden.

De eerste belangrijke zaak over godsdienstvrijheid wordt de Kokki-

nakis-zaak genoemd. Deze zaak tegen Griekenland stelde het Hof in de gelegenheid om het algemeen het belang van godsdienstvrijheid te onderstrepen. Het Hof deed uitspraak dat vrijheid van meningsuiting, van geweten en van godsdienstvrijheid aan de basis liggen van een democratische staat zoals bedoeld in de Conventie. Met deze uitspraak bevestigt het Hof de bijzondere plaats die de godsdienstvrijheid inneemt binnen de internationaal beschermde mensenrechten.

1. Wat verstaat de Conventie onder 'godsdienst'?

Artikel 9 gaat niet alleen over godsdienstvrijheid, maar garandeert tevens de vrijheid van geweten en de vrijheid van meningsuiting. Toen de Conventie werd ontworpen, werd deze beschouwd als een instrument voor het besturen van een seculiere staat en daarom werd godsdienstvrijheid gelijkgeschakeld aan vrijheid van meningsuiting en van geweten. Tot op heden heeft het Hof geen allesomvattende definitie van godsdienst gegeven. Maar volgens het Hof moet godsdienst verstaan worden als "samenhangende visies in fundamentele zaken".

In de jurisprudentie is er sprake van een tendens om deze notie zo breed mogelijk uit te leggen. Veel geloofsovertuigingen kunnen als godsdienst worden beschouwd. Er zijn echter wel enkele aanwijzingen tot hoever

de notie zich laat oprekken: zo eiste bijvoorbeeld een gevangene in Groot-Brittannië van de gevangenis een speciale behandeling omdat hij tot de Wicca-godsdienst zou behoren. De commissie bepaalde nooit eerder van deze godsdienst te hebben gehoord.

Iemand klaagde dat de Griekse wet zijn laatste wil onvoldoende respecteerde. Het ging daarbij om zijn wens op een bepaalde manier begraven te worden. De commissie oordeelde dat deze wens tot het domein van de strikt persoonlijke overtuigingen behoorde. Het gaat hier niet over de vrijheid van godsdienst maar over de manier waarop mensen over hun eigendom of hun lichaam willen beschikken.

Dit zijn dus enkele aanwijzingen die duidelijk maken wat het Hof wel of wat het niet onder godsdienst verstaat.

2. Wat voor soort vrijheid?

Het artikel 9 garandeert twee rechten:

a) Allereerst het recht om godsdienstige overtuigingen te hebben en deze te wijzigen. Dit is het algemene recht op godsdienstvrijheid. Dit recht kan op geen enkele manier door de staat worden beperkt. Als iemand kan aantonen dat dit recht wordt beperkt, dan betekent dit automatisch een schending van de Conventie. Bijvoorbeeld in geval van indoctrinatie: als kinderen op school godsdienstlessen moeten bijwonen die op indoctri-

natie lijken, dan zou dit een schending van hun godsdienstvrijheid zijn. Dit recht kan ook geschonden worden als iemand verplicht moet deelnemen aan activiteiten van een kerk waartoe hij niet behoort. In Zweden bijvoorbeeld werden mensen die niet tot de Zweedse Staatskerk behoorden, gedwongen belasting te betalen aan deze Staatskerk. Dan is er nog een manier om dit recht te beperken: als iemand direct of indirect wordt geweerd vanwege godsdienstige overtuigingen. Griekenland is hiervoor een keer aangeklaagd maar die zaak is in de minne geschikt. Daar zijn dus geen duidelijke uitspraken over.

Wat deze Griekse zaak betreft: in een klein dorp woonde een groep Jehovagetuigen. De plaatselijke geheime dienst begon de activiteiten van deze groep te volgen, maar hadden het recht niet om dit te doen binnen het kader van de Griekse binnenlandse wetten. Daarom oordeelden sommige leden van de commissie dat dit neerkwam op het 'weren van godsdienstige overtuigingen'.

In Duitsland staat de Rote Armee Fraktion wel onder toezicht van de landelijke veiligheidsdienst. In een procedure is deze fractie gekenmerkt als staatsondermijner, d.w.z. dat deze groep gevaarlijk zou zijn voor het publiek. Dat is dus een verschil tussen een geval waar de geheime dienst ten onrechte een groep gaat schaduwen en het geval waar een groep als gevaarlijk wordt be-

schouwd en heimelijk mag worden bespied.

b) Het tweede recht houdt in dat men uiting mag geven aan godsdienstige overtuigingen. In tegenstelling tot het eerste recht kan dit recht wel aan beperkingen onderhevig zijn in een democratische maatschappij.

Maar - een staat mag dit recht alleen beperken als dit overeenkomstig de nationale wetgeving gebeurt, als het daarmee een rechtmatig doel wordt beoogd en als deze beperking noodzakelijk is in een democratische maatschappij. Voor wat 'noodzakelijk' is binnen een democratie, is één van de criteria de proportionaliteit. Er moet een verhouding zijn tussen de middelen die men gebruikt en het doel dat men nastreeft.

In een aantal gevallen kunnen mensen niet bewijzen dat hun verzoek te maken heeft met het recht om uiting te geven aan hun godsdienst. De commissie maakt onderscheid tussen handelingen die duidelijk uiting zijn van godsdienstige overtuigingen en onder de bescherming van de Conventie vallen en handelingen die door godsdienst gemotiveerd zijn maar niet beschermd worden. Artikel 9 betreft alleen die aspecten die nauw verbonden zijn met godsdienstige overtuigingen zoals handelingen van de eredienst of devotionele handelingen en die als zodanig meestal gemakkelijk te herkennen zijn.

Tot zover de enigszins technische theoretische inleiding die vooraf gaat

aan de praktische toepassing van het recht op godsdienstvrijheid op bijzondere gevallen.

3. De plaats van de Staatskerken in de Conventie

Zoals bekend hebben een aantal staten een officiële staatsgodsdienst. Het Hof en de Commissie zijn het erover eens dat dit in wezen niet strijdig hoeft te zijn met vrijheid van godsdienst, op voorwaarde dat mensen niet gedwongen worden om lid te worden van de staatskerk. Het geval van Zweden, waar mensen belasting moesten betalen aan de officiële kerk, zelfs als ze er geen lid van waren, komt heel dicht bij het verplichten van iemand om lid te worden. De commissie heeft uitspraak gedaan dat er hier sprake was van schending van godsdienstvrijheid.

4. Over de wetten die godsdienst reguleren

Het Hof heeft een uitspraak gedaan dat dergelijke wetten soms noodzakelijk zijn. Volgens het Hof kan het in een democratische maatschappij, waar meerdere godsdiensten naast elkaar bestaan, nodig zijn dat de vrijheid van godsdienst beperkt wordt om de belangen van de verschillende groepen met elkaar in overeenstemming te brengen zodat ieders geloof gerespecteerd wordt. Het Hof gaat nog een stapje verder door te zeggen dat er omstandighe-

den kunnen zijn waarin staten verplicht zijn om maatregelen te nemen ter bescherming van godsdiensten. We hebben twee gevallen van godslastering gehad: een zaak tegen Oostenrijk en een zaak Groot-Brittannië. In beide gevallen ging het over de bescherming van de christelijke godsdienst. De eerste zaak had te maken met een film die het paradijs op komische wijze afschildert met karikaturen van God, de maagd Maria en Jezus. In de tweede zaak had iemand een video-opname gemaakt onder de naam 'Extasy' met visioenen van Theresa van Avila. De video was op de grens van de pornografie. Men toonde hoe Theresa het dode lichaam van Jezus Christus omhelsde, waarop het dode lichaam reageerde. In beide gevallen zijn er maatregelen getroffen tegen de makers van film en video. Zij klaagden vervolgens bij het Hof dat hun vrijheid van meningsuiting hierdoor beperkt was. Maar beiden verloren de zaak omdat het Hof oordeelde dat deze maatregelen noodzakelijk waren om de overtuigingen van de christelijke meerderheid te beschermen. Zo heeft het Hof laten zien dat staten in sommige situaties verplicht zijn maatregelen te nemen om de godsdiensten te beschermen en te reguleren.

Maar het komt ook voor dat staten die de godsdienst willen reguleren te ver gaan. Ook dan kan het Hof in Straatsburg ingrijpen. De Griekse wet over het proselitisme bijvoor-

beeld is een omstreden wet van vóór de Tweede Wereldoorlog. Griekenland ging toen gebukt onder een dictatuur die een aantal maatregelen trof om het orthodoxe geloof te beschermen. Deze Wet over het Proselitisme is erg vaag. De wet verbiedt het gebruik van 'onjuiste middelen' om iemand van geloof te doen veranderen. Het Hof heeft bevestigd dat staten wetten mogen hebben om onjuiste middelen te weren om mensen tot een andere godsdienst over te halen. Maar - wat zijn 'onjuiste middelen'?

Laten we daarvoor nog eens kijken naar de zaak Kokkinakis versus Griekenland. Kokkinakis was lid van de Jehovagetuigen. Op dat tijdstip was hij al redelijk bejaard en had volop tijd zich te wijden aan het verspreiden van zijn godsdienst. Hij was gewend deur aan deur bezoeken af te leggen en te getuigen van zijn godsdienstige overtuigingen. Op zekere morgen klopte hij op de deur van één van de vrouwelijke functionarissen van de plaatselijke orthodoxe kerk. Hij begon te spreken over Olav Palme, de Zweedse premier, over internationale vrede en legde daarna uitvoerig het geloof van de Jehovagetuigen uit. Op dat moment begreep de meeluisterende echtgenoot van de dame dat deze bezoeker een Jehovagetuige was. Hij belde naar het plaatselijke politiebureau en Kokkinakis werd opgepakt. Kokkinakis deed een beroep op het recht op

vrijheid van meningsuiting maar het Griekse Hof oordeelde dat het hier duidelijk ging om een geval van proselitisme.

Hij kwam naar Straatsburg en het Hof deed bij die gelegenheid een belangrijke uitspraak, waarbij allerlei beperkingen van godsdienstvrijheid werden vastgesteld. Maar het oordeel was eenvoudig: het Hof voor de mensenrechten stelde vast dat het Griekse Hof niet had uitgelegd welke onjuiste middelen door Kokkinakis waren gebruikt toen hij probeerde de Grieks orthodoxe mevrouw van godsdienst te doen veranderen. Griekenland moest op zijn beslissing terugkomen en Kokkinakis is door deze rechtszaak heel beroemd geworden.

Een tweede zaak van proselitisme in Griekenland werd aangekaart door de leden van de Pinksterbeweging. Enkele van hun gelovigen functioneerden als officier in het leger. Zij hadden geprobeerd hun ondergeschikten in het leger en mensen daarbuiten van geloof te doen veranderen. De uitspraak van het Hof stelde dat er onderscheid gemaakt moest worden tussen burgers en militairen. Wat betreft de burgers was de conclusie dezelfde als in de Kokkinakis-zaak: de officieren handelden niet ten onrechte. Tegenover hun ondergeschikte militairen echter hadden de officieren niet zo mogen handelen - vanwege de relatie van afhankelijkheid tussen een overste en zijn ondergeschikten in

het leger. Ze maakten in dit geval gebruik van 'onjuiste middelen' en het Griekse Hof had hen terecht hiervoor veroordeeld. Dit geval laat zien dat ofschoon de wet op proselitisme gewijzigd moet worden, hij toch onder de Conventie kan vallen en kan worden toegepast om zwakere groepen te beschermen.

Een tweede wet die de godsdienst in Griekenland probeert te reguleren is de wet op gebedshuizen - eveneens uit de tijd van vóór de Tweede Wereldoorlog. Deze wet gaat over gebedshuizen voor niet-orthodoxe godsdiensten. De orthodoxe kerk is relatief vrij om haar kerken en gebouwen te vestigen, terwijl niet-orthodoxe bewegingen een speciale procedure moeten doorlopen om toestemming te krijgen voor het vestigen van een kerk. Deze procedure is op zich vrij eenvoudig: er zijn een aantal handtekeningen nodig van de plaatselijke autoriteiten, vervolgens moet het Ministerie van Onderwijs en Godsdienstige Zaken toestemming verlenen. De minister vraagt advies aan de plaatselijke Griekse orthodoxe bisschop. Dit advies is niet bindend, maar slechts adviserend. De Raad van State, het hoogste administratieve hof in Griekenland, heeft later enkele eisen toegevoegd: zo kan de minister de toestemming voor een niet-orthodoxe gebedsruimte weigeren als dit tegen de openbare orde ingaat of als de gelovigen proselitisme bedrijven. Een minister kan ook laten onder-

zoeken of de gebedsruimte werkelijk nodig is.

Door de Jehovagetuigen werd er een zaak aangekaart bij het Hof voor de Mensenrechten. Zij wilden een vergunning krijgen van het Ministerie. De toestemming is nooit geweigerd maar ze hebben ook nooit antwoord gekregen. Men bleef de zaak een aantal jaren rekken. De Jehovagetuigen waren het wachten beu en openden hun kerk, waarop de politie hen oppakte. Zij werden veroordeeld voor het openen van een gebedsruimte zonder toestemming. Alle Griekse gerechtshoven beweerden dat dit een schending was van de Griekse wet op gebedsruimten. Het Europese Hof voor de Mensenrechten oordeelde dat het niet tegen de Conventie was om toestemming te laten vragen voor de vestiging van een kerk, maar de minister mocht alleen letten op de formele voorwaarden die de wet vereiste. Het Hof was duidelijk en stelde dat de Griekse wet op de gebedsruimtes hier werd gebruikt om niet-orthodoxe godsdiensten te beperken. Als iemand aan de eisen van de wet voldoet en een vergunning vraagt maar geen antwoord krijgt, is het buiten proporties om zo iemand strafrechtelijk te vervolgen omdat hij toch een kerk bouwt.

Wat deze voorbeelden laten zien, is dat een democratische staat wetten kan opstellen die de vrijheid van godsdienst reguleren. Maar staten moeten heel zorgvuldig zijn bij het

uitvoeren van deze wetten zodat deze wetten geen middel worden om godsdienstige minderheden te onderdrukken.

Het hof heeft ook uitspraak gedaan over een aantal zaken tegen Turkije over wetten die de vrijheid van godsdienst reguleren. Turkije kent wetten die het seculiere karakter van de staat beschermen. In één geval werd een Turkse rechter uit zijn ambt gezet omdat hij een islamitische ideologie zou aanhangen. In een ander geval wilde een Turkse studente op haar universiteitsdiploma een pasfoto met hoofddoekje. Dit werd niet toegestaan. Beide zaken kwamen in Straatsburg voor. De rechter verloor voor het Hof en de studente verloor voor de Commissie. Aan beide beslissingen lag, juridisch gezien, een zwakke redenering ten grondslag. De achtergrond van deze beslissingen is samen te vatten in deze richtlijn: vrijheid van godsdienst is uitstekend maar we kunnen niet toelaten dat vrijheid van godsdienst van de één wordt gebruikt om de godsdienst van anderen te beperken.

In de zaak van de Turkse militaire rechter heeft de Commissie zware kritiek geleverd op de wet volgens welke de rechter uit zijn ambt werd ontheven. De Commissie vond deze wet te vaag. Maar wie wil bewijzen dat een staat vrijheid van godsdienst ten onrechte beperkt moet bepaalde criteria respecteren. Wellicht waren

die criteria niet aanwezig in het geval van de Turkse officier.

De Turkse studente die op de foto wilde met haar hoofddoekje, kreeg van de Commissie te horen dat een foto op een diploma niet de juiste manier is om uiting te geven aan godsdienstige overtuigingen. Maar in de Kokkinakis-zaak had het Hof nu juist gezegd dat vrijheid van godsdienst één van de meest vitale onderdelen is van iemands godsdienstige identiteit en zijn levensopvattingen. Een foto op je identiteitskaart of op je diploma moet jouw identiteit uitbeelden. Het lijkt mij moeilijk deze twee standpunten met elkaar te verenigen. Deze verschillen in de jurisprudentie wijzen op een impliciete achterliggende redenering van het Hof. Als het over fundamentalistische bewegingen gaat is het Hof kennelijk erg voorzichtig.

5. Wetten die het seculiere leven regelen

In een aantal rechtszaken gaat het om wetten die seculiere doelen nastreven en die in godsdienstig opzicht neutraal zijn. Ze worden niet gebruikt om één enkele godsdienst te onderdrukken maar ze gelden voor alle godsdiensten in dezelfde mate bijvoorbeeld de wetten over werktijden in de publieke sector, of de wet die voorschrijft dat motorrijders een helm moeten dragen. Er zijn leeftijdsgrenzen voor het huwelijk. Er zijn wetten m.b.t. de militaire dienst.

Er zijn wetten die verplichten tot het betalen van alimentatie in geval van scheiding. Al deze wetten zijn bedoeld om seculiere doelen te bereiken en ze gelden dus voor iedereen zonder uitzondering. Maar soms kunnen deze wetten indruisen tegen de godsdienstige opvattingen van een bepaalde groep.

Het ernstigste geval was tegen Griekenland. Het betrof weer Jehovagetuigen. Hun kinderen wilden niet meelopen in de schooloptocht op de nationale feestdag van Griekenland omdat deze dag het begin markeerde van de Tweede Wereldoorlog in Griekenland. De Jehovagetuigen wilden niet deelnemen omdat deze optocht niet te verenigen zou zijn met het pacifistische karakter van hun geloofsovertuiging. Het Hof was het niet eens met de manier waarop de Jehovagetuigen hun godsdienstige overtuigingen uitlegden: het zou hier gaan om een vreedzame schooloptocht om de democratie en het antifascisme te vieren.

Opgemerkt moet worden dat het Hof bijna alle claims verworpen heeft van gelovigen die een uitzondering wilden bewerkstelligen op neutrale wetten die op iedereen van toepassing zijn. Zo vroeg bijvoorbeeld een Sikh vrijstelling van de verplichting om een helm te dragen omdat zijn godsdienst hem verplicht om een tulband te dragen. Het Hof weigerde. Een moslim onderwijzer wilde op de tijd van het vrijdaggebed geen les geven omdat hij naar de moskee

wilde gaan. De Commissie was het hiermee niet eens. Dan is er nog het geval tegen Groot-Brittannië van een andere moslim die geen alimentatie voor zijn kinderen wilde betalen na een scheiding omdat zijn kinderen christelijk werden opgevoed volgens het geloof van de moeder. Het zou indruisen tegen zijn geloofsovertuiging om de moeder hiervoor te betalen. Ook verwierp de Commissie een zaak van een andere moslim die met een meisje wilde trouwen dat volgens de Britse wet niet de vereiste leeftijd had.

In al deze gevallen valt een duidelijke juridische lijn te ontdekken. De wetten waar het hier om gaat zijn neutraal, dus moet iedereen ze onderhouden. Men kan daarvan geen ontheffing vragen op grond van vrijheid van godsdienst.

Toch kwam er onlangs kwam er een zaak voor die ingaat tegen deze algemene trend. Het betrof een Jehovagetuige die geen beëdigd accountant kon worden omdat hij dienst geweigerd had en daarom geen schoon strafblad had. In zijn geval stelde de Commissie dat dit inderdaad een inbreuk betekende op de vrijheid van godsdienst.

De twee wetten in kwestie zijn in godsdienstig opzicht neutraal en gelden voor iedereen. De wet die de militaire dienst oplegt, heeft niets te maken met godsdienstige vervolging, het gaat om de verdediging van het land. En de wet die vraagt dat men

een schoon strafblad nodig heeft om accountant te worden, wil het beroep van accountant beschermen. De zaak is nog niet voor het Hof gekomen, dus ik kan niet zeggen hoe het Hof zal argumenteren.

De Commissie stelde dat men deze zaak anders moest behandelen dan de vorige zaken. Want dit zou immers betekenen dat Jehovagetuigen voorbestemd zijn om nooit beëdigd accountant te kunnen worden. De staat had dit moeten voorzien omdat Jehovagetuigen per definitie nooit militaire dienst verrichten en dus altijd veroordeeld worden. Zij zijn dus vanwege hun geloofsovertuiging uitgesloten van bepaalde ambten. Maar men zou ook kunnen stellen dat hetzelfde geldt voor Sikh-gelovigen: zij moeten altijd een tulband dragen en kunnen dus nooit een helm opzetten. Zij zijn dus per definitie uitgesloten van het motorrijden...

Het tweede argument van de Commissie stelde dat deze Jehovagetuige niet geweigerd had zijn burgerlijke plichten na te komen omdat de verplichting om in het leger te dienen een specifieke verplichting betreft. En inderdaad is dit geval van dienstweigering om gewetensbezwaren bijzonder omdat de meeste Europese staten op deze gronden wèl onthefving van dienstplicht verlenen.

Dit is dus een ander geval dan een weigering om belasting te betalen. De Quakers bijvoorbeeld, weigerden het gedeelte van hun belasting te betalen dat overeenkomt met het

percentage voor defensie-uitgaven. Zij wilden hiermee voorkomen dat zij een bijdrage leveren aan oorlogvoering. Hun verzoek werd door de Commissie niet ingewilligd op grond van het gebruikelijke argument dat algemene regels van toepassing zijn op iedere burger.

De vraag is of we het voorbeeld van de Quakers kunnen vergelijken met dat van de Jehovagetuigen. Men zou kunnen oordelen dat het weigeren van de dienstplicht - ik bedoel het weigeren om mee te doen in een oorlog, om anderen te doden - alles te maken heeft met iemands levensvisie en dus met godsdienst. Het is moeilijk om te voorspellen hoe het Hof in deze zaak zal oordelen.

Het ging mij erom duidelijk te maken dat er kennelijk een uitzondering mogelijk is op de algemene tendens om neutrale en algemene wetten in alle gevallen te handhaven.

6. Het recht om geen uiting te geven aan godsdienstige overtuigingen

Ook dit recht wordt door de Conventie gegarandeerd. Zo was er een rechtszaak tegen San Marino. San Marino is een republiek die door een heilige is gesticht. De leden van het parlement moeten op de bijbel zweren dat zij hun plichten zullen nakomen. Twee leden van het parlement, die pas gekozen waren, weigerden dit te doen. Ze wilden wel zweren, maar niet op de bijbel. En zij voerden

daarvoor geen specifieke redenen aan: bijvoorbeeld dat zij een andere godsdienst aanhingen of dat ze niet katholiek waren. Het Hof stelde hen in het gelijk en oordeelde dat het tegenstrijdig zou zijn om de uitoefening van een mandaat, dat verschillende levensopvattingen binnen het parlement moest vertegenwoordigen, afhankelijk te maken van een verklaring die stelt dat men bij één bepaalde geloofsovertuiging hoort. Zo heeft iemand dus ook het recht om geen uiting te geven aan zijn geloofsovertuigingen.

7. Discriminatie van godsdiensten

Met discriminatie bedoel ik hier alleen die gevallen waarbij de staat bepaalde rechten verleent aan één godsdienstige groep. De Conventie schrijft voor dat maatregelen die een bepaalde groep beschermen, voor iedereen moeten gelden die zich in een vergelijkbare situatie bevindt. Er is een zaak geweest tegen Griekenland, deze keer vanuit de katholieke kerk. De Rooms katholieke kerk in Griekenland is niet automatisch een rechtspersoon. De Griekse staat heeft de wet zo geregeld dat alleen de orthodoxe kerk en de joodse gemeenschappen rechtspersonen zijn. Sommige andere godsdiensten zoals de protestanten hebben verenigingen opgericht en functioneren als liefdadigheidsinstellingen. De katholieke kerk echter heeft dit geweigerd. Er stond namelijk in Griekenland een

kerkgebouw uit de tijd van het Ottomaanse Rijk - toen de Griekse staat nog niet eens bestond. Deze kerk is door katholieken gesticht en tot op heden in gebruik door de plaatselijke katholieke parochie. Op zekere dag vernielden de burens van de kerk een muur van het kerkhof om zo een gedeelte van de grond van de kerk te bemachtigen. De plaatselijke katholieke bisschop klaagde bij het Griekse Hof en kreeg te horen dat de kerk geen rechtspersoon was en dus niet beschermd kon worden. Het Europese Hof achtte dit een schending van rechten. Het is discriminerend om de Grieks-orthodoxe kerk wel en de katholieke kerk geen rechtspersoonlijkheid toe te kennen. Toen de Griekse staat opwierp dat de katholieken een liefdadigheidsstichting hadden kunnen oprichten, antwoordde het Hof dat een nieuwe rechtspersoon is niet automatisch de eigenaar is van bezittingen die al bestonden voor de Griekse staat. Deze nieuwe rechtspersoon zou op één of andere manier de kerk moeten officieel moeten overnemen om eigenaar te worden. Het had dus in dit geval geen enkele zin om een nieuwe rechtspersoon te creëren. De katholieken wonnen deze zaak. Een groepering van moslims daarentegen won niet en hadden alle redenen om over de uitspraak ontevreden te zijn. Zij klaagden bij de commissie over de Roman Duivelsverzen van Salman Rushdie. Zij voerden aan christenen onder de Britse wet de

video over de heilige Theresia van Avila in beslag hadden laten nemen vanwege godslastering. Maar het was onmogelijk de Duivelsverzen te weren omdat de Britse wet in geval van godslastering alleen de christelijke godsdienst beschermt en niet de andere godsdiensten. Ze kwamen dus naar Straatsburg om te klagen over deze discriminatie, die bestond uit de extra bescherming van de christelijke godsdienst door de wet. Maar de moslims verloren de zaak. De Commissie oordeelde dat moslims niet het recht hadden om een zaak te beginnen. Vrijheid van godsdienst geeft niet het recht op een procedure tegen anderen die hun godsdienst niet respecteren. Deze vorm van discriminatie wordt niet gedekt door de Conventie.

Twee jaar later kwamen Polen bij de commissie klagen over de zwarte Madonna. Een zekere krant had deze zeer vereerde icoon van de maagd Maria afgebeeld als een verfrommelde foto. De icoon werd bovendien in verband gebracht met milieuvervuiling. De katholieke kerkleiding voelde zich diep beledigd. Zij hadden geprobeerd de krant te veroordelen maar slaagden daar niet in. In Straatsburg klaagden ze dat ze hun godsdienstige overtuigingen onvoldoende konden beschermen. Ze kregen hierin gedeeltelijk gelijk. De redenering van de commissie was echter anders dan bij de Duivelsverzen. De commissie oordeelde dat de Polen het recht hadden om bescher-

ming te vragen tegen belediging maar dat het te ver zou gaan om een veroordeling te vragen. Het verschil met de Duivelsverzen is dat daar geen recht bestond om de zaak aanhangig te maken, terwijl in de zaak van de Poolse Madonna men wel recht had op een zekere bescherming maar niet het recht om de ander te veroordelen. Er lijkt hier dus sprake van een ontwikkeling, ook in de juridische argumentatie. Als de zaak van de moslimgemeenschap in Groot-Brittannië nu zou dienen, zou het resultaat misschien anders zijn geweest.

Conclusie

Het is opvallend dat tot nu toe in Straatsburg moslims al hun rechtszaken hebben verloren. Dit wil niet zeggen dat het Hof of de Commissie onvoldoende oog heeft voor de belangen van moslims. De jurisprudentie is immers nog volop in ontwikkeling. Het artikel 9 over de vrijheid van godsdienst vormt een belangrijk onderdeel van de Conventie. Het is opvallend dat de strekking van het artikel wordt steeds dynamischer wordt geïnterpreteerd.

De Conventie beschermt in de eerste plaats tegen traditionele vormen van vervolging: dat mensen in de gevangenis komen vanwege hun godsdienstige overtuigingen of omdat ze een kerk willen stichten. Helaas komen deze vormen van godsdienstige vervolging nog steeds voor in Eu-

ropa, tot op de dag van vandaag. Mocht de zaak van de Jehovagetuigen worden bevestigd, dan bestaat de mogelijkheid dat het artikel over de vrijheid van godsdienst ook gebruikt gaat worden als algemene wetten, die

op iedereen van toepassing zijn, te ver worden doorgevoerd.

Uit het engels vertaald door P. Reesink

GODSDIENSTVRIJHEID IN BELGIË

Simon Lambregs.

De integratie van de islam als godsdienst is mogelijk binnen het sociale kader van de Westerse samenlevingen en, onder meer in België doordat de overheid zich neutraal opstelt tegenover de verschillende godsdiensten en levensovertuigingen. De Belgische staat waarborgt de godsdienstvrijheid, maar houdt zichzelf het recht voor om de juridische en sociale afbakeningen daarvoor zelf vast te stellen.

De Belgische staat was in 1830 de eerste staat ter wereld die het recht op vrijheid van beleving van eredienst en de scheiding van godsdienst en staat in haar democratische grondwet had ingeschreven. Deze hoogste wet van het Belgische volk vraagt aan de godsdiensten dat zij de Belgische wetten daaromtrent aanvaarden.

De Belgische grondwet zegt in artikel 19: 'de vrijheid van eredienst, de vrije openbare uitoefening ervan, alsmede de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten, zijn gewaarborgd, behoudens bestraffing van de

misdrijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van de vrijheden worden gepleegd'. In artikel 20 en 21 wordt gezegd 'dat niemand kan gedwongen worden deel te nemen aan plechtigheden van eredienst'(20) en 'dat de staat niet het recht heeft zich te bemoeien met de benoeming of installatie van de bedienaren van de eredienst'.(21)

In die lijn hebben de christelijke kerken (Rooms-katholieke Kerk, Verenigde Protestantse Kerk, de Orthodoxe Kerk en de Anglicaanse Kerk) en het jodendom zich ingepast in de Belgische staatsstructuren en genieten zij de voordelen van de godsdienstvrijheid. Het aanvaarden door de staat is nog iets anders dan het aanvaarden van elk van de kerken en godsdiensten door de samenleving als geheel: er zijn bijvoorbeeld (nog) geen orthodoxe feestdagen als vrije dagen erkend; daarom is het nog niet zo klaarblijkelijk dat de bevolking in een wijk of gemeente het weerklinken

van de oproep tot het gebed zal aanvaarden op vrijdag terwijl ze het klokkengelui op zondag wel aanvaardt.

In deze lijn situeert zich de ontwikkeling naar de erkenning van een officieel orgaan van de islam in België, dat in 1998 verkozen werd en het zich 'integreren' van de islam als godsdienst binnen het Belgische samenlevingsmodel.

De islam als systeem van normen en waarden kan zich reeds sedert 1974 vrij ontwikkelen in België. De godsdienstvrijheid binnen de Belgische samenleving vraagt om de inschakeling van de Islam, net zoals de andere godsdiensten, op het vlak van de sociaal-ethische regels.

Waar moet de islam in de Belgische samenleving mee rekening houden?

1. Vooreerst kan de islam als geloofsleer (Aqida) zich vrij als een privé-aangelegenheid uiteten. Ook het beleven van haar geloof in God, de profeet Mohammed en de Koran.
2. Ook wat betreft een tweede niveau, namelijk dat van de devotie of de cultus (Ibâdat) worden haar alle mogelijkheden gelaten en geboden: bijvoorbeeld voor godsdienstige handelingen in de privé-sfeer (zoals de devotie voorschriften, gebedsbijeenkomsten, wassingen, het dragen van een hoofddoek, ect...)
3. Maar de islam kan niet alle sociaal-ethische regels (Muamalat) ont-plooien. Daarvoor hebben de staat en samenleving een wettelijk samen-

levingskader geschapen. Daarvoor kan de staat eventueel nieuwe wetten scheppen: de regels van familierecht en huwelijksregels bijvoorbeeld zijn geen noodzaak voor het geloof en worden in samenspraak met alle geledingen, ook de godsdiensten, in de samenleving vastgelegd. Artikel 21 van de Belgische grondwet bijvoorbeeld zegt dat het burgerlijk huwelijk altijd aan de huwelijks-inzegening moet voorafgaan.

Het Belgische politieke bestel biedt de mogelijkheid dat elementen van geloofsleer en cultusbeoefening, die de islam eigen zijn, in samenspraak met Belgische instellingen uitgeoefend kunnen worden zoals dat ook het geval is voor de andere godsdiensten. Deze grondrechten gelden niet alleen voor personen maar ook voor organisaties.

Tegelijkertijd wordt in het kader van de godsdienstvrijheid de mogelijkheid geboden aan de islamitische gesprekspartner om binnen de staatvoorzieningen aan de godsdienstige noden van hun gelovigen tegemoet te komen. Daarbij moet men denken aan het onderwijs en het gevangeniswezen, begrafenisvoorzieningen, het oprichten van moskeeën en gebedsplaatsen, en andere voorzieningen. We moeten ons bewust zijn dat geleidelijk aan alle elementen in de samenleving, waarin de islam een evenwaardige gesprekspartner is, net als de christelijke kerken, het jodendom en de andere godsdiensten, aan bod zullen komen. Hierbij moeten

we denken aan de imamopleidingen hun rechtspositie, de opleiding van leerkrachten voor islamitisch godsdienstonderwijs, het rituele islamitische slachten, de rust- en feestdagen, de staatssubsidie bij moskeebouw enz.

Binnen het Belgisch staatsbestel heeft de godsdienstvrijheid het mogelijk gemaakt dat de islam haar eigen woordvoerder en cultushoofd heeft. Voortaan zal er een permanente dialoog van beide zijden noodzakelijk blijven: we zullen de eerstvolgende decennia onze tijd goed kunnen gebruiken om te leren samenleven met onze eigenheid en onze verschillen tot opbouw van één mensengemeenschap.

En wat betreft de godsdienstige kontakten tussen de godsdiensten onderling in deze 'geseculariseerde samenleving'? Het 'samen scheppen van een interreligieuze 'gespreks- en leefruimte' tussen de godsdiensten onderling zal geboden zijn.

Want de dialoog tussen de godsdiensten onderling situeert zich

niet op het vlak van maatschappelijke integratie van de godsdiensten, maar op het onderling gesprek over een gemeenschappelijke godsdienstige inzet. Het gaat over de inzet voor armen en kansarmen, rampen, buurtinzet voor de zwakkeren en ook over de aanvaarding van elkaars geloofseigenheid, geloofsuitdrukkingen en het erkennen van elkaars godsdienstvrijheid.

Hoever dit intergodsdienstig gesprek en samenwerken kan, zal of moet gaan zullen we stapsgewijs samen moeten leren, op vele plaatsen, door het opzetten van plaatselijke contactnetwerken in buurten, wijken en steden.

Dat zal veel tijd en leergeld vragen: en wie weet, zoals we in 1000 jaar uit elkaar groeiden met Kerken en godsdiensten hebben we wellicht ook 1000 jaar nodig om in begrip, verdraagzaamheid en dialoog wegen naar elkaar te zoeken en te vinden binnen onze Belgische en andere Westerse samenlevingen.

Overleg (Sjoera) tussen Franse staat en moslimorganisaties

Binnen de verschillende Europese landen staat Frankrijk bekend als de grote verdediger van de *laïcité*, vaak vertaald als 'absolute scheiding tussen kerk en staat', maar de zaken blijken

ingewikkelder te liggen. Rond 1800 heeft Napoleon de macht en rijkdom van de (katholieke) kerk gebroken: de politieke macht van de kerk werd tenietgedaan en de kerkelijke bezit-

tingen werden geconfiscieerd. Een nieuw conflict waarin kerk en staat betrokken waren, de Dreyfus-affaire van 1893-1906, scherpte de grenzen nog aan. Maar: intussen bleven de kerkgebouwen wel van de staat, die ze onderhoudt en beheert en dus een relatie met de katholieke kerk moet hebben. Ook voor regeling van feestdagen, onderwijs en andere zaken moet er een geïnstitutionaliseerd overleg met de staat zijn. Via een concordaat van 1924 hebben de katholieken daarin toegestemd. De protestanten en joden hebben in 1905 al ingestemd met één gesprekspartner voor hun relaties met de regering.

In 1990 is Pierre Joxe, Minister van Binnenlandse van bovenaf begonnen: hij richtte CORIF op (*Conseil de réflexion sur l'avenir de l'Islam en France* lett. commissie van beraad over de toekomst van de Islam in Frankrijk). Vijftien leden werden benoemd, die weinig konden doen, omdat ze het onderling niet eens konden worden. Er kwam wel een circulaire over begraafplaatsen (uiteindelijk geen verantwoordelijkheid van de centrale regering, maar van plaatselijke overheden) en er kwam een verbetering in het voedselregime (ook *halaal* voedsel) in het leger. De volgende minister, Charles Pasqua, hief in 1993 het CORIF al op en sloot in plaats daarvan in 1995 een verdrag met de grote moskee van Parijs, waarvan de rector, Dr. Dalil Boubakeur, zo'n beetje tot algemeen leider van de Franse moslims werd benoemd

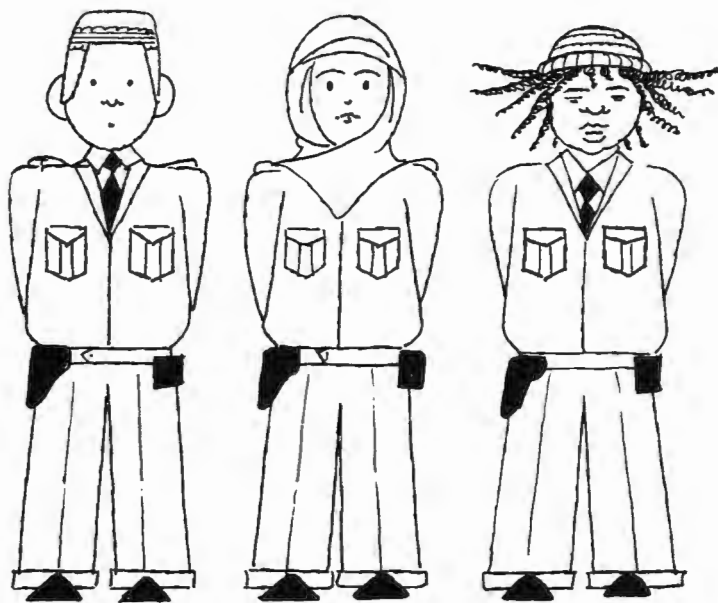
(voor de Nederlandse vertaling BEGRIP Jan. 1996 blz. 41-42). Deze moskee is gebouwd na afloop van de Eerste Wereldoorlog, mede om de moslims te eren die in Franse krijgsdienst waren gestorven en om de aan Frankrijk onderworpen emirs, sultans en andere vorsten bij hun bezoeken aan Parijs ten dienste te staan. De grote moskee kreeg het alleen recht op het *halaal*-certificaat. Dit leidde al gauw tot veel conflicten, beschuldigingen van corruptie en afpersing. Eindelijk was Dr. Boubakeur zelfs niet meer welkom op het Elysée bij de jaarlijkse gelukwensen door de religieuze leiders aan de president van de republiek.

De huidige Minister van Binnenlandse Zaken, Jean-Pierre Chevènement is op 16 november 1999 met een nieuw initiatief begonnen. Hij heeft een consultatie, een *sjoera* (op zijn Frans: *choura* geschreven), gericht aan de grote moskee van Parijs, vier landelijke federaties, zes (andere) grote moskeeën en zes vooraanstaande personen. Zij worden enerzijds uitgenodigd om de Franse beginselen over de verhouding van staat en religies, zoals uitgedrukt in de wet van 9 dec. 1905, te onderschrijven en anderzijds mee te denken aan de oplossing van praktische problemen zoals de voorwaarden voor moskeebouw, geestelijke verzorging in instellingen, godsdienstonderwijs op privé-scholen, voedselvoorschriften, kledingsvoorschriften (de sluier e.d. dus) en begraafplaatsen. De eerste

reacties waren niet gelukkig: vooral jongeren-organisaties voelden zich buitengesloten, maar de minister ging er soepel op in en wilde het gesprek ook met hen openen. Ook de algemene en de christelijke pers is druk in de weer gegaan met dit initiatief en vond dat de minister zich teveel engageerde om 'de Islam in Frankrijk te gaan organiseren'. Chevènement heeft uitdrukkelijk verzekerd, dat hij geen proces wil als in België, waar juist de regering zelf zoveel stappen heeft ondernomen om te komen tot de *Exécutive*. Uiteindelijk zijn de beginselen van de minister op 16 jan. 2000 door zestien organisaties ondertekend, terwijl er slechts één verstek liet gaan. De 'beginselen van de laïcité' waren intussen wel op een aantal details bijgesteld. Bij de praktische zaken waren nu ook de drie belangrijkste religieuze feestdagen van de moslims toegevoegd, met recht op verlof, tenzij er zwaarwegende redenen zijn om verlof te weigeren. In zijn toespraak op 28 jan. 2000, waarin hij de lijnen aangaf voor de tweede fase van de consultatie, gaf de socialistische minister een volgende visie op laïcité, moderniteit en islam: "In het nawoord op zijn Koran-vertaling heeft Jacques Berque de oproepen tot rationeel denken benadrukt, die erin staan: die aansporingen om over god te spreken in logische en verstandelijke taal. Dat is zijn interpretatie van een omschrijving die een beroemde soera over God geeft: 'Het licht van de hemelen en de aarde'.

Zoals alle grote religieuze teksten, heeft de Koran aanleiding gegeven tot tal van interpretaties, van diepzinnige mystiek tot een zeer nuchter deïsme. Maar zijn rationele kern is het beste uitgangspunt voor een vruchtbare dialoog met andere religies, culturen en zelfs met de geloofsvoorstellingen van de niet-gelovigen (*croyances des incroyants*). Islam op zijn best, dat is een islam die openstaat voor de wereld, die aanpast aan de meest originele wetenschap en techniek om zo bij te dragen tot het gezamenlijke erfgoed van de mensheid. Laïcité is momenteel een algemeen aanvaard gemeengoed in Frankrijk. Voor onze medeburgers is zij een vorm van vrijheid, die aan iedereen een vrije geloofskeuze garandeert; zij wordt vereenzelvigd met de verdraagzaamheid voor alle godsdiensten. Zij is het ook die ons toestaat om ruimte te maken voor de islam, die pas sinds vrij kort in onze maatschappij is ingetreden. Is laïcité ook niet de boodschap van de Profeet is de tweede soera van de Koran: "Geen dwang in de godsdienst?" Bij zijn verdediging van de laïcité wil Chevènement graag tonen dat hij ook wat van/over de islam heeft geleerd! Maar hij trekt ook duidelijke lijnen: moslims moeten niet bij hem komen met het verhaal 'dat in de islam religie en politiek niet te scheiden zijn'. Dat is historisch onjuist volgens Chevènement. In de moskee zal dus geen politiek bedrijven mogen worden. Bovendien mag in een openbare ruimte als een school

geen religieus onderscheidingsteken
(geen sluier dus) gedragen mogen
worden. De *sjoera* wordt vervolgd.-
Karel Steenbrink

Terugblik jubileumbijeenkomst 25 jaar Begrip

Berry van Oers

Op woensdag 26 januari jl. vond in het klooster Marienburg te 's-Hertogenbosch een uitverkochte jubileumbijeenkomst plaats ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van Begrip. Onder de genodigden bevonden zich, naast vooral abonnees, Mgr. M. Muskens, bisschoppelijk referent voor 'kerk en moslims' en de Brusselse bisschoppelijk vicaris voor de migratiepastoraal Lode Vermeir.

Om het zilveren bestaansjubileum luister bij te zetten had de redactie van Begrip een jubileumnummer samengesteld met daarin onder meer interviews met een zestal partners in dialoog, vrienden die zich zij aan zij inzetten om het geloofsgesprek gaande te houden. Uit handen van Marien van den Boom, voorzitter van de redactieraad, nam Mgr. Muskens het dubbeldikke jubileumnummer, met als titel 'Dialoog Special 2000: ruimte maken voor elkaar', in ontvangst.

Bisschop Muskens

Muskens opende zijn toespraak met een verwijzing naar de tentoonstelling van islamitische kunst in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Muskens: "De bezoekers van deze tentoonstelling worden in contact gebracht met uitingen van de Islamitische kunst. Voor velen is de rijkdom

van de Islamitische beschaving onbekend. Een bezoek aan deze tentoonstelling is voor hen dan ook een eye-opener. Jonge moslims vertellen enthousiast over de betekenis van de diverse voorwerpen, lezen passages uit de Koran voor en vertalen deze. Op deze ontspannen wijze komt een vorm van dialoog tot stand, al blijft deze beperkt tot de buitenkant. Toch is dit niet onbelangrijk. Tentoonstellingen als deze dragen bij tot waardering voor elkaars uitingen en leiden zo tot een beter begrip voor elkaar. Dit is nodig. Onze wereld wordt immers een dorp. We komen niet alleen meer in contact met andere culturen als we op vakantie gaan maar we ontmoeten de aanhangers van andere godsdiensten ook in ons eigen land. In de wereld is ongeveer een op de zes personen moslim. In ons land leven honderdduizenden moslims. Hun aantal is groeiend. Moskeeën maken deel uit van ons stedelijk landschap. In het derde millennium zal de multi-culturaliteit en de multi-religiositeit alleen maar toenemen. Ook autochtone Nederlanders bekennen zich tot godsdiensten die niet tot ons oorspronkelijk cultuurpatroon behoren zoals het hindoeïsme, het boeddhisme en de islam. Mensen reageren op verschillende wijzen op deze culturele veranderingen. Er is de dreiging van een

gesloten fundamentalisme enerzijds en een aan onverschilligheid grenzende tolerantie anderzijds. Beide reacties weigeren de dialoog en dragen daardoor niet bij aan een echt samen-leven van christenen, moslims en anderen. Het tijdschrift Begrip heeft steeds beide klippen vermeden...”

Wederzijds begrip

Muskens memoreerde het begin van “Begrip” toen de oprichter, wijlen

Begrip uit tot een platform voor inter religieuze dialoog. Muskens haalde aan dat de interreligieuze dialoog al vanaf het Tweede Vaticaans Concilie uitdrukkelijk op de kerkelijke agenda van de Rooms-katholieke Kerk staat. Hij wees daartoe op de verklaring over de houding van de Kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten ‘Nostra Aetate’ van het Tweede Vaticaans Concilie. Muskens: “Deze verklaring spreekt bijzonder positief over de islam. De

Bisschop Muskens neemt het jubileumnummer van Begrip in ontvangst

witte pater Piet Backx, in 1974 begon met het verspreiden van eenvoudige en toegankelijke informatie over het geloof, de cultuur en de leefwereld van met name Turkse en Marokkaanse gastarbeiders. Daarna groeide

concilievaders constateren dat er in de loop van de eeuwen tussen christenen en moslims onenigheid en vijandschap is ontstaan. Zij spoort allen aan om zich ernstig toe te leggen op wederzijds begrip en in het

belang van alle mensen de sociale rechtvaardigheid als ook de vrede en de vrijheid gezamenlijk te verdedigen en te bevorderen. Deze ontmoeting speelt zich af in de praktijk van het maatschappelijk leven en is niet onbelangrijk.”

Maria

Muskens wees bovendien op een diepere band tussen moslims en christenen. Muskens: “De christen is gegrepen door de oprechte overgave aan Gods wil die de kern van de Islamitische spiritualiteit vormt. Islam betekent overgave. De Islam kent een bijzondere verering voor Maria en beschouwt haar als een bijzonder deugdzame vrouw. Naast de vader van alle gelovigen, Abraham, kennen we zo ook een moeder van alle gelovigen, Maria. Voor katholieken is Maria de moeder van de kerk. In haar zien we wat een leven, in vertrouwensvolle overgave aan God, betekent. Een echt gelovige levenshouding, in haar voetspoor, leidt tot een diepere herkenning, een voorwaarde voor een authentieke dialoog en een echte wederzijdse ontmoeting. Moge het tijdschrift Begrip hieraan een bijdrage blijven leveren.”

Naziha Maher: direct contact

Na de toespraak van Mgr. Muskens hield de Vlaamse islamologe en publiciste Naziha Maher een pleidooi voor ontmoetingen tussen moslims

en christenen aan de basis. Maher, van Marokkaanse afkomst, stelde dat dialoog het beste plaatsvindt in het directe contact tussen mensen. Maher: “Als je echt tot een dialoog wilt komen dan kan dat pas als je naar de ander toestapt met de vraag: wie ben jij als mens? Zonder alle franje, want het is dan niet belangrijk of je moslim, christen of jood bent of professor of gewoon een boer. Het gaat er om wie jij als mens bent en hoe kunnen wij tot elkaar komen. Pas als je elkaars angsten, vreugden en verdriet deelt kunnen wij tot elkaar komen in dat diep menselijk gesprek. Pas als je de ander erkent als mens dan kun je ook tot dialoog komen”.

Luisteren

Maher benadrukte het belang van het ‘luisteren’ in de dialoog. Maher: “We luisteren nog te weinig naar de ander. Als wij gaan praten met de ander dan willen wij vaak ons gelijk halen. Dan willen we bevestigd worden in al datgene wat we eigenlijk al weten zonder echt te willen luisteren naar wat die ander te vertellen heeft en hoe die ander verrijkend kan zijn voor mij. Ik denk dat alle ontmoetingen, hoe toevallig dat die ook mogen zijn, geen toevallige ontmoetingen zijn. God plaatst mensen op je weg om je te helpen en je een bepaalde richting te wijzen. Pas als je je kunt openstellen, kunt luisteren naar die mens dan weet je ook je richting en kun je zeggen: “ik heb eigenlijk ook

God ontmoet in die mens". God is omnipresent. Daardoor is Hij ook

De Vlaamse moslim Naziha Maher: 'We luisteren te weinig naar de ander.'

present in elke mens. Het gaat er dan om of ik hier naar wil luisteren. Hoe handel ik tegenover mijn medemens dat ik daardoor een beter mens wordt en dat wij daardoor elkaar verrijken. Ik zal dat illustreren met een voorbeeld. In 1996 werkte ik voor een tijdschrift. Ik was voor een reportage in Palestina. In dat jaar vonden er een aantal busaanslagen plaats door Palestijnse fundamentalisten op Joodse bussen. Op een morgen was er, voor de derde keer in een week, zo'n een busaanslag gepleegd. Ik was

toevallig in die straat en ik wist absoluut niet dat die aanslag gepleegd zou worden. Een verschrikkelijk gezicht! Men was bezig al die mensenresten van de muren te schrappen. De Israëli's die zich daar hadden verzameld waren woedend omdat het de derde in een reeks aanslagen was in een week tijd. Ze waren woedend op alle Arabieren, op alle moslims. De leus die ze scandeerden was: Dood aan de Arabieren, dood! Er was geen vrede. Er heerste een sfeer van lynchen. Daar sta je dan als Arabier en als moslim. Dan denk je: hoe moet ik daar mee om gaan? Ik zag een woedende vrouw die ook leuzen scandeerde. Ik heb haar op een gegeven ogenblik aangesproken. Het was misschien niet het goede moment om mij als Arabier, als moslim, als Marokkaanse bekend te maken. We hadden een gesprekje dat oppervlakkig bleef totdat zij mij vroeg: 'Jij bent toch Arabische?' Ik dacht even "zal ik liegen, zal ik niet liegen?" Maar ik zei: 'Ja.' Ik zei dat ik uit Marokko kwam'. Zij herkende toen iets en zei dat haar vader ook uit Marokko komt. Het feit dat zij iets in mij herkende was ineens een ommekeer. We hebben daarna nog twee uur zitten te praten met elkaar. Zij vertelde mij toen een heel ander verhaal. Helemaal niet meer dat haatverhaal tegenover de Arabieren. We zijn uit elkaar gegaan terwijl we elkaar omhelsden met tranen in de ogen. Ze zei dat ik goed op mezelf moest passen. Gewoon al het feit dat

je in dat pure haatklimaat, wat zelfs voor mij heel voelbaar was, over het jood zijn, over het moslim zijn, over het Arabier zijn, over alle Midden-Oosten conflicten heen een gesprek kunt hebben en elkaar kunt omhelzen, geeft hoop. Er was respect. Op die manier is een dialoog mogelijk. Niet door het meelopen met allerlei ideologieën. Die ideologieën worden door mensen gemaakt en gevoed zonder dat er geluisterd wordt naar wat mensen nu echt willen. De vraag is niet alleen hoe wij goed kunnen samen leven en elkaar ook vinden in elkaars godsdienst, maar hoe wij elkaar hier kunnen vinden in God? Of je Hem God noemt of Allah, er is er maar EEN. Die ENE is diegene die ons op de proef stelt door mensen op onze weg te plaatsen en te zien hoe we daarmee omgaan.

Aangezicht tot aangezicht

Maher: "In 1997, in Iran had ik ook zo'n ervaring. Ik was daar vreemd en alleen. Een tweetal families hadden me als gast opgenomen, zonder te vragen: wie ben je? Waar kom je vandaan? Ze zeiden gewoon: kom maar met ons mee. Ze gaven me hun bed zonder er iets voor terug te vragen. Het enige wat ze wilden is me leren kennen als mens. Ze herkennen in mij iets. Het is verrijkend als je een vreemde opneemt in je leven en in je huis, het eten met hem deelt en er voor zorgt dat hij veilig is.

Veiligheid betekent dat je een ander respecteert en vertrouwt. Dan kan er ook vrede zijn in onze samenleving. Natuurlijk weet ik dat de praktijk vaak anders is. De krantenberichten liegen er niet om. Hoe zit het met het fundamentalisme en de heilige oorlog? In deze zaken gaat het om ideologieën, waar ik eerder over sprak. De mens blijft daarin anoniem. Elkaar ontmoeten van aangezicht tot aangezicht, elkaar leren kennen als mens, daar gaat het om. In Egypte had ik ook zo'n toevallige ontmoeting met een christelijke dame, een zeer religieuze Koptische vrouw. Het huis was behangen met Mariabeelden en kruizen. Er was geen plekje aan de muur dat niet vol was. Het was in een arme, verkrotte buurt, een van de oudste buurten in oud-Cairo. Een buurt waar de eerste islamitische moskee gebouwd was, de meest fundamentalistische buurt van Cairo, zowel islamitisch-fundamentalistisch als Koptisch-fundamentalistisch. Het was vrijdag. Ik zat bij die vrouw thuis toen haar buurman binnenkwam, een moslimman. Die vrouw vroeg aan hem of hij al gebeden had. Ze zei dat hij wel bij haar in huis, volgepakt met kruisen en Mariabeelden, kon bidden. Dit was niet voor mijn ogen gearrangeerd. De man was gewend om daar in dat huis te bidden. Hij heeft zijn rituele reiniging gedaan en is daar in een van die kamertjes waar een bidmatje was gaan bidden. Dat kan zelfs in Cairo, zelfs in Egypte, waar christenen en

moslims elkaar met de regelmaat van de klok uitmoorden. De man zag geen enkel probleem om in dat huis van die christelijke dame te bidden omdat zij elkaar al jaren kennen. Zij komen in die buurt bij elkaar over de vloer en voeden elkaars kinderen op. Daar is het vertrouwen zo diep dat men over de religie heen kijkt. Daar was de vraag niet: Waarom hang jij het teken van Jezus, aan het kruis gestorven, op? Zij begrijpen dat dat iets is waar niet over gediscussieerd kan worden. Deze mensen aanvaarden elkaar zoals ze zijn. Van dit voorbeeld zou men hier in het westen veel kunnen leren.”

Muzikaal intermezzo

In het jubileumprogramma was een klein concert opgenomen van ud-speler en zanger Hamid Bazi. Bazi, een student luchtvaartkunde van Marokkaanse afkomst, neemt met succes deel aan muziekfestivals in binnen- en buitenland. Tijdens de jubileumbijeenkomst bracht hij twee Andalusisch-Arabische liederen ten gehore waarvan hij het eerste opdroeg aan bisschop Muskens. Bazi wenste de bisschop gezondheid toe en memoreerde de tv-uitzending over Muskens herstel in een programma van KRO-Kruispunt.

Coskun Çörüz: dialoog blijft broodnodig

De tweede spreker was de jurist en Haarlemse CDA-politicus Coskun

Çörüz. Ook volgens Çörüz, van

Muzikaal intermezzo door ud-speler en zanger Hamid Bazi

Turkse komaf, blijft dialoog broodnodig. Aandacht voor dialoog gebeurt niet vanzelf. Begrip is in onze maatschappij allesbehalve een vanzelfsprekende zaak. Çörüz: “U, aanwezigen hier vanmiddag, bent de vaandeldragers van de dialoog van vandaag, van morgen en van de nabije toekomst”. Çörüz ging onder meer in op de integratie van moslims

in de Nederlandse samenleving. Çörüz: "Waar integratie begint en waar integratie ophoudt, daarover lopen de meningen ver uiteen. Betekent integreren dat de nieuwe buurman een stropdas draagt en de vuilniszakken op tijd buitenzet of gaat integratie zo ver dat hij zijn islamitische gebruiken afzweert en zich de levensstijl van zijn christelijke burens aanmeet? Al even onduidelijk is de definitie van de cultuur waarin de nieuwkomers zouden moeten integreren. Op de vraag naar de typische kenmerken van de Nederlandse cultuur zal iedere Nederlander een ander antwoord geven. Cultuur is immers nooit eenduidig en we mogen ons gelukkig prijzen dat het democratische systeem in ons land vele meningen en levenswijzen toelaat. Net zomin als de Nederlandse christelijk georiënteerde samenleving vormt de cultuur van de islamitische nieuwkomers overigens een uniform geheel. Ook dat wordt nogal eens over het hoofd gezien. Niet alleen de verschillende nationaliteiten, maar ook de verschillende geloofsrichtingen die zich binnen die nationaliteiten aftekenen, geven de moslimgemeenschap een veelkleurig aanzicht."

Samenwerking

Çörüz: "Opvallend aan het woord integratie is verder dat het vaak in één adem gevolgd wordt door het woord 'moeten'. Moslims moeten integreren, en als dat niet snel ge-

beurt, zo is de achterliggende gedachte ontstaan er de grootste problemen. Nu zou het zinloos zijn om te beweren dat de vestiging van islamitische en andere nieuwkomers in Nederland geen problemen met zich heeft meegebracht. Maar hoe verhouden zich het begrip dwang en de eenzijdigheid die het 'moeten' integreren impliceert met het open karakter van de Nederlandse democratische samenleving. Er wordt de nieuwkomers als het ware een omgekeerde bewijslast opgelegd. De meerderheid stelt dat de minderheid moet integreren en ook, dat die laatste dat onvoldoende doet. Het is aan de beschuldigde zijn onschuld te bewijzen en aan te tonen dat hij daadwerkelijk is 'geïntegreerd'. De polarisering die de consequentie is van de gedachtegang 'jullie' moeten integreren in 'onze' cultuur, impliceert ten onrechte een eenzijdig proces. Het is mijns inziens ook niet een vruchtbare bodem om de dialoog te starten. Problemen ontstaan niet in isolement maar in actie en reactie en we kunnen ze dan ook maar het beste gezamenlijk oplossen. Dat betekent voor autochtone Nederlanders, openstaan voor de inbreng van moslims zelf. Meer samenwerken, bijvoorbeeld, met de islamitische instellingen en organisaties. Intensiever gebruikmaken van de sociale structuren binnen de islamitische gemeenschap."

Intercreatie

Çörüz stelde voor het begrip integratie te vervangen door het begrip 'intercreatie'. Çörüz: "In de discussies over moslims en de Nederlandse samenleving wordt inmiddels ook wel eens een ander begrip gebezigd, namelijk 'intercreatie'. Mij is dat woord vele malen liever. Het doelt

Coskun Çörüz: 'Imams in Nederland opgeleiden'.

op een proces waarbij met name jonge moslims die opgroeien in Nederland, zowel van de ene cultuur als van de andere de kenmerken, normen en gebruiken overnemen die

hun zelfontplooiing het meeste ten goede komen. Een creatief en dynamisch proces dus. Een proces dat niet uitgaat van een gedwongen beweging van het een naar het andere, waarbij de betrokkenen zich een nieuwe cultuur eigen (moeten) maken ten koste van de oorspronkelijke cultuur. Intercreatie impliceert interactie; geen druk van buitenaf maar eigen initiatief, vrijwilligheid en eigen verantwoordelijkheid. Daarmee doet het begrip meer recht aan de realiteit dan 'integratie'.

Keuzevrijheid

Çörüz: "Waarom zouden islamitische jongeren van de tweede of derde generatie nog moeten integreren? Opgegroeid, opgeleid en gesocialiseerd in Nederland gaan zij op vrijdagmiddag naar de moskee en op zaterdagavond naar de disco; zij vasten tijdens de Ramadan en bestellen in het voorjaar een broodje Hollandse Nieuwe bij de haringkar. Voor deze jongeren is het woord integratie inhoudsloos en achterhaald. Laat ik mij echter neerleggen bij het gegeven dat 'integratie' nu eenmaal een gangbaar begrip is en mij binnen deze context houden aan het gebruik ervan. Over de strekking van dat begrip kan ik kort zijn. Het leren van de Nederlandse taal is uiteraard onontbeerlijk voor een bevredigende en succesvolle deelname aan de Nederlandse maatschappij. Daarnaast mag van de

nieuwkomer of de reeds langer gevestigde allochtoon worden verwacht dat hij of zij kennis verwerft van bestaande normen en gebruiken, de regels en wetten respecteert zoals iedere Nederlander en zich inzet om aan de slag te komen. Van autochtone Nederlanders: vergt integratie een essentiële tegenprestatie: dat zij zich serieus inspannen om daartoe de randvoorwaarden te creëren. Dan pas kan ook daadwerkelijk sprake zijn van een multiculturele samenleving. En dat 'multicultureel' houdt niet alleen in dat er ruimte is voor de verschillende nationaliteiten, religies en levensbeschouwingen in Nederland. Het betekent ook: ruimte voor de veelzijdigheid binnen de diverse gemeenschappen zelf. Een moslim is immers pas een integraal onderdeel van de Nederlandse samenleving wanneer ook hij of zij gebruik kan maken van de keuzevrijheid die deze samenleving biedt, zonder zich te hoeven verantwoorden. Die keuzevrijheid is geheel in lijn met de verzuilingstraditie die ons land kent. Respect voor die keuzevrijheid is de logische consequentie van ons constitutionele systeem, waarvan het gelijkheidsbeginsel een belangrijke grondslag is en waarin de vrijheid van godsdienst door de grondwet wordt gegarandeerd. Verdraagzaamheid betekent niet het wegrelativeren van verschillen. Het behoort juist tot het wezen van verdraagzaamheid dat je iets van een ander accepteert dat strijdig is met

jouw overtuiging. Dit beginsel geldt in de relatie moslims met niet-moslims maar ook in de relatie van soennitische moslims en alevietische moslims of in de relatie met koerden. Ik spreek bewust van verdraagzaamheid en respect en niet van tolerantie. U zult zich nu afvragen: waarom? Tolerantie draagt iets in zich van: ik tolereer je, ik gedoog je of zoals Loesje het een keer treffend op haar poster schreef : Hollandse tolerantie ... is: als JIJ je aanpast, wil IK wel tolerant zijn. Met de bovengenoemde kanttekeningen in het achterhoofd is het zaak om in te gaan op een uiteindelijk nog belangrijker vraag dan die naar de precieze duiding van het begrip integratie. En dat is de vraag naar het instrumentarium dat gehanteerd moet worden om het samenleven tussen moslims en christenen in goede banen te leiden. Ook hierop blijkt geen pasklaar antwoord voorhanden te zijn. Vele wegen leiden immers naar Rome. We wonen wel samen in dezelfde stad, maar samenleven doen we nog niet helemaal. Samenleven betekent : boodschap hebben aan elkaar, betrokken zijn op elkaar."

Imams opleiden in Nederland

Çörüz zei dat moskeeën jongeren met een moslim-achtergrond kunnen helpen bij hun emancipatie. De moskee kan dienen als steun, ankerpunt en raadgever. Daarnaast is het volgens Çörüz nodig dat imams in

Nederland worden opgeleid. De

Vicaris Lode Vermeir presenteert het werk van de migratie-pastoraal in Vlaanderen in de Hydeparkcorner

meeste imams die nu in ons land werken komen uit het buitenland en spreken geen Nederlands. Zulke 'pendelimams' zijn, volgens Çörüz, niet in staat eigentijds antwoord te geven op vragen van de moslimgemeenschap in Nederland. Çörüz: "Een in Nederland gepoldeerde imam is beter in staat niet alleen de taal te spreken, maar de relaties tussen mensen en de verbanden waarin zij leven te begrijpen. Het Nederlandse sociale verzekeringsstelsel, bijvoorbeeld, vertoont overeenkomsten met de zakaat, een van de vijf islamitische zuilen die bestaat uit de zorg

voor de zwakkeren in de samenleving. De maatschappelijke taken van de moskee verschillen in principe niet van die van de katholieke charitas. Moskeeverenigingen spelen een rol bij de begrafenisverzorging en studiezaken, helpen bij schuldsanering en bemiddelen in geval van familieproblemen of gezinsarmoede. Punten die door kerkelijke leiders in Nederland op de agenda worden gezet en die moslims aanspreken. Doordat de geestelijke voorgangers in Nederlandse moskeeën niet in Nederland opgeleid zijn, en dus geen integraal onderdeel zijn van de Nederlandse samenleving, zijn moslims helaas -en dat is verontrustend- de grote afwezigen geweest in de grote maatschappelijke debatten zoals voornoemd armoedevraagstuk, maar ook milieu, 24-uurs economie, biogenetische manipulatie, euthanasie en mensenrechten."

Hydeparkcorner

Na de pauze, met Bossche Bollen, was er volop gelegenheid voor de bezoekers aan de jubileumbijeenkomst elkaar te ontmoeten in een zogenaamde 'Hydepark-corner'. Daar werden initiatieven op het gebied van interreligieuze dialoog gepresenteerd door achtereenvolgens de Stichting Cura Migratorum met de werkterreinen interreligieuze dialoog, allochtonenpastoraat en diakonie/multiculturele samenleving; de Migrantenweek; de Migratie-pasto-

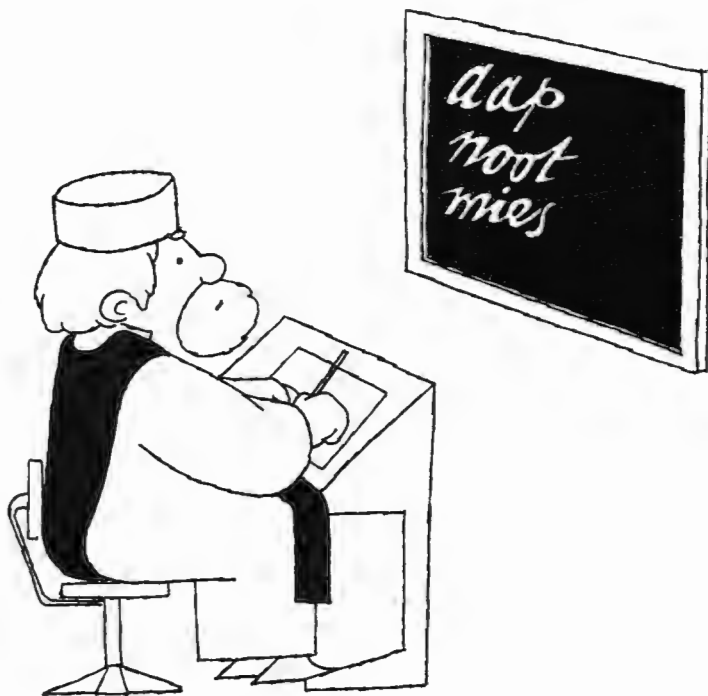
raal in Brussel; de Franciscaanse
Projektgroep 'Dialog' te Utrecht;
het bureau 'Ontmoeting met Mos-
lims' van de SoW-kerken; de HBO
Islam van de Educatieve Faculteit
Amsterdam en de Stichting 'Acade-
mica'.

*Tijdschrift Begrip Moslims-Christe-
nen*

*'Dialog Special 2000: ruimte
maken voor elkaar'*

*Te bestellen bij: Cura Migrato-
rum/ROMC, Luybenstraat 17 5211
BR Den Bosch. Tel.073-6145159*

prijs: f110,-

ISLAM EN INTERNET

Piet Reesink

Wie wat over de islam op internet wil te weten komen, moet vooral niet het woordje "islam" op een zoekmachine intypen. Hij zou wel eens jaren nodig kunnen hebben om de duizenden sites zelfs vluchtig in te zien. Wat staat er op internet over dit onderwerp? Waar staat het? Wie zijn de auteurs? Voor wie zijn de sites bedoeld en wat is de 'impact' van deze miljoenen bladzijden op moslims en niet-moslims? Veel vragen, weinig antwoorden.

We beperken ons in dit artikel tot de specifiek religieuze sites over de islam voornamelijk in het Engels, opgezet door moslims in Noord Amerika en Europa en/of door academische personen of instellingen. Allereerst omdat deze sites het best beschikbaar zijn. Vervolgens omdat deze moslims over meer vrijheid van meningsuiting beschikken dan hun geloofsgenoten in de 'hartlanden' van de islam of de periferie. Ten derde omdat hun websites technisch en inhoudelijk vaak de moeite waard zijn. De meerderheid van deze sites is gericht op de eigen achterban, op moslims dus.

Op een studiedag van het *Midden Oosten en de Islam* over islam en internet in september 1999 presenteerde A.J.M. Vrolijk, van de afde-

ling Oriental Collections van de universiteit van Leiden, op de site <http://www.etcl.nl/bc/olg/midoost/ea.stlink.htm> een aantal bladzijden met als titel: *Middle Eastern & Islamic Links*. Naast verwijzingen naar beroemde bibliotheken zoals die van Tübingen en Cambridge en Arabische software (o.a. van Nicholas Heer: *Arabic Computing on the Internet*) staan er zeventenveertig sites onder elkaar over **Islam on the Internet**. Het voordeel is dat ze allemaal bij elkaar staan, men hoeft dus slechts te klikken. Het nadeel is dat ze nogal heterogeen zijn, niet altijd alleen over de islam gaan (zoals de Bahai's), ofschoon wel over de islamitische cultuur, of niet up to date zijn: het Ministerie van Habous (=Awqaaf) en Islamzaken in Marokko is zo druk bezig met andere zaken dat de site niet wordt bijgehouden: koning Hassan II, de vader van de huidige koning, is nog steeds aan het bewind en als actualiteit wordt een conferentie in 1998 genoemd. Toch is het de moeite een aantal van deze sites te bezoeken. De meeste zijn Engelstalig, maar sommige zijn in het Arabisch en hiervoor heeft men een aparte browser nodig. Deze browser, een Sindbad Communicator-versie van Netscape, kan men op www.sakhr.com downloaden om

Arabische teksten op te roepen. Zo kan men op [www. al-Islam.com/Esite.htm](http://www.al-Islam.com/Esite.htm) fatwa's en islamitische jurisprudentie raadplegen in het Arabisch. De Turkse Diyanet (www.diyamet.gov.tr) ontbreekt niet, evenmin als de Al -Azhar-homepage. De Qadian Ahmadi's en de Lahore Ahmadi's bestrijden elkaar broederlijk. Een interessante site is die van een bureau van de Organisatie van de Islamitische Conferentie (www.sesrtic.org) met veel statistieken en gegevens, over zesenvijftig landen. De meest uiteenlopende vragen over alles en nog wat (belasting, borstvoeding, copyright, urineren tijdens de abluties) worden beantwoord door Shaykh Munajjid op www.islam-qa.com. Maar er zijn ook veel andere, meer serieuze en eigentijdse vragen die jongeren stellen. Een technische site over Islamic Science is te vinden op www.ou.edu/islamsci, waar wordt verwezen naar een studie van de universiteit van Heidelberg over geometrische vormen zoals de *muqarna's*: een prachtige artistieke driedimensionale animatie verduidelijkt de abstracte tweedimensionale tekeningen.

Na *Islam on the Internet* op de site van A.J.M. Vrolijk staat een titel *Full text, periodicals, Newsgroups*. Het vierde item onder deze rubriek heet *Free InternetEncyclopedia-Macro-reference* (www.cs.uh.edu/~clifton/macro.i.htm [#ISLAM](http://www.cs.uh.edu/~clifton/macro.i.htm)): hier vindt men weer een

andere serie sites over de islam waaronder een kant en klare reeks topics uit de Qur'aan met verwijzingen naar de soera's en *âja's* in alfabetische volgorde. (Alleen het klikken om de Qur'aanverzen op te roepen lukt niet, men moet het dus handmatig opzoeken).

Fred Leemhuis (Rijksuniversiteit Groningen), op dezelfde studiedag, geeft naar eigen woorden "een tamelijk ongestructureerd overzicht van sites die door mij wel eens geraadpleegd zijn. Ze vallen globaal in twee categorieën uiteen: **websites van islamitische organisaties en academisch georiënteerde sites**". De twee categorieën overlappen elkaar gedeeltelijk want men verwijst vaak naar dezelfde links. Leemhuis geeft een korte beschrijving en voorbeelden van wat men kan aantreffen op deze sites.

Van de organisaties is de Islamic Gateway (<http://www.ummah.net>) met dagelijkse update één van de belangrijkste. Men vindt hier ook uitspraken van Yusuf al Qaradawi, die erin slaagt traditionele argumenten in een nieuw jasje te steken en zo een grote aanhang heeft onder de jeugd. Moslim-verenigingen in Nederland zouden te vinden moeten zijn http://leiden.wi.leidenuniv.nl/~mchabab/islam_nl.html/. Alleen de islamvereniging uit Rotterdam kan men hier ontdekken met een spetterende

site (alles beweegt en draait). Als men er eenmaal is, kan men deze site niet meer verlaten. Zou dit zo geprogrammeerd zijn?

De Franse sites van Institut du Monde Arabe zijn voornamelijk cultureel maar als men wat verder zoekt, zijn er degelijke, eenvoudige uiteenzettingen over de oorsprong van de islam (2), de verspreiding (3), de hervormingsbewegingen(9):

<http://ima.imarabe.org/all/perm/mondearabe/theme/docs/>

Van de academisch georiënteerde sites noemen we er vier:

Die van David Powers van de Cornell University is zeer de moeite waard:

<http://instruct1.cit.cornell.edu/Courses/nes257/nes.html/>
evenals

<http://www.founders.howard.edu/islam.htm#Primary/> : zeer gevarieerd en uitgebreid

<http://www.lamp.ac.uk/cis/pathways/pathways.html/> van Gary R. Brunt van de Universiteit van Wales: hij geeft bijv. een uitvoerige inleiding over de verzameling van de Qur'aan.

<http://www.st-and.ac.uk/institutes/Mideast/Institute.html>.

Deze laatste site geeft ook veel verwijzingen, o.a. naar vijfhonderd hadieths, naar alle moslim studentenverenigingen van U.S.A. en Canada en naar een C.I.A. Atlas met nuttige informatie over kaarten en andere

gegevens van veel landen in het Midden Oosten.

Een **derde indeling** wordt gevolgd door de politicoloog Peter Mandaville, specialist van islam op internet en uitgenodigd door de organisatie Felix Meritis in Amsterdam op 5.2.2000. Hij onderscheidt meta-websites, lokale/regionale en nationale organisaties, intergouvernementele organisaties en NGO's, politieke bewegingen en sektarische groepen, jongeren en studentenverenigingen, diversien.

In het overzicht aan het eind van dit artikel heb ik deze indeling overgenomen en aangevuld met enkele sites. Hieronder vallen met name de **jongerengroepen en studentenverenigingen**, waarvan er enkele zich presenteerden op de studiedag van 5 februari. Want de goed opgeleide moslimjongeren roeren zich niet alleen op internet maar ook anderszins. Zo is er sinds kort een nieuw tijdschrift *Acta Academia, Tijdschrift voor Sociaal-Culturele en Theologische wetenschappen*, (Postbus 15311, 1001 MH Amsterdam, tel. 020-3654450, ActaAcademia@Hotmail.com). In nummer 3 (januari 2000) staat een artikel van A. Van Bommel over Moslims in het Informatietijdperk. Een aantal door hem genoemde sites is echter niet oproepbaar en levert slechts **Not Found 404** op. Het vluchtige en

wisselende karakter van de sites zal altijd wel blijven kleven aan deze vorm van communicatie.

Een andere studentenvereniging zit ook nog niet op het net: de multiculturele en multireligieuze studentenvereniging (afdeling geneeskunde) Avicenna in Rotterdam.

De drie volgende verenigingen zijn wel op het net te vinden (zie lijst):

SUN, Studenten Unie Nederland, in 1995 opgericht door en voor allochtonen, tot nu toe vooral Turkse studenten (90% moslim). Als voornaamste doelen worden genoemd: activiteiten voorbereiden waardoor academici uit Turkije en Nederland met elkaar kennis kunnen maken; een informatiebank en onderzoekcentra oprichten waar iedereen gebruik van kan maken; de regering adviseren bij problemen waarmee allochtone studenten te maken hebben. Een van de activiteiten in 1999 was een viering van het 700e herdenkingsjaar van het Osmaanse Rijk met een Nederlandse (Prof. Zürcher, Leiden) en Turkse (Prof. Ersoy, Turkije) gastspreker. Als sociaal-culturele activiteit werd een zaalvoetbaltoernooi georganiseerd en een iftaarmaaltijd in de Ramadan. Van de educatieve activiteiten kan een kadertraining worden genoemd van zes weken aan de V.U. met als onderwerpen Geloven in Nederland, Politieke participatie van moslims in Nederland. Ook was er contact met

Kamerleden over onderwijs en minderhedenbeleid.

Ook *IQRA* (1997) is multicultureel en staat open voor niet-moslim studenten. De vereniging is actief in Leiden, Den Haag en Rotterdam en telt 250 leden.

Tenslotte vermelden we de *Stichting Islam en Dialoog*.

Deze stichting, die vorig jaar al gezamenlijke gebedsvieringen met christenen heeft gehouden en op 1 april 2000 samen met de afdeling *Ontmoeting met moslims* van de *Samen op Weg kerken* een themadag voor moslim- en christenvrouwen organiseert, definieert zichzelf als volgt:

“Mission Statement: Duidelijk maken dat de Islam gebaseerd is op principes als genegenheid, genade, vergevingsgezindheid en tolerantie en niet op twist, geweld en terreur; dat alle godsdiensten op deze principes zijn gefundeerd; dat derhalve alle strijd achterwege gelaten moet worden opdat we onze door oorlogen en twisten gekwelde aarde naar een vredige en gelukkige toekomst kunnen dragen”.

Als men op “**doelen en activiteiten**” dubbelklikt, krijgt men het volgende doelstellingen:

“Bevorderen van het wederzijds begrip en respect tussen vertegenwoordigers en belijders van de verschillende religies en levensbe-

schouwingen. Bevorderen van een oprechte, positieve betrokkenheid van moslims bij relevante maatschappelijke ontwikkelingen en dier bezinning op hun betekenis en functie in een pluriforme samenleving vanuit het perspectief van een gematigde Islam.

Voorlichten en adviseren van personen en organisaties inzake de Islam en de relatie met andere religies.

Het bevorderen van de bekendheid en beleving van universele ethische waarden en principes”:

Klikt men op **“de noodzaak van de dialoog”**, dan leest men o.a. :

“De dialoog beoogt, ondanks het verschil in opvatting en overtuiging, te begrijpen en te accepteren en onderscheidt zich in deze van de discussie. Degenen die de dialoog aangaan trachten de ander niet te verslaan of het zwijgen op te leggen, noch gaan zij zelf in de verdediging. Zij streven ernaar gezamenlijk te ontdekken, te leren en te begrijpen”.

Tot nu toe weten we duidelijk wie er aan het woord is geweest bij de behandeling van “doelen en activiteiten” en “de noodzaak van de dialoog” en de meeste lezers van *BEGRIJ* zullen zich hier wel in kunnen vinden.

Gaan we echter naar de volgende link d.w.z. **“De verwijzingen”**, dan krijgen we een zeer heterogene verzameling van adressen, instanties en documenten, die hemels-, zo niet heelalbreed verschillen en variëren,

van de Wereldraad van Kerken, het Vaticaan tot en met allerlei islamitische en andere instellingen zoals spirituele cafés.

Al deze links verwijzen weer naar nieuwe links en men kan dus zo weken en maanden bezig zijn. Van de vijf hoofdcategorieën (information on islam, Interfaith dialogue, Publications, Sufism, Theological Science) is vooral de **informatie over de islam** de meest relevante categorie. Klikken we bijvoorbeeld op de Islam Home Page Holy Qur'aan aan, dan krijgen we diverse vertalingen en geluidsopnames van de Qur'aan. Niet alleen kan men dus alle verzen van de Qur'aan oproepen in het Arabisch of in 14 verschillende talen, men kan ook, als men een geluidskaart en Real Player (of andere software) heeft, luisteren naar een Qur'aanrecitatie. Men kan een woord opgeven in één van de verwerkte talen, en krijgt dan in een mum van tijd in die taal alle verzen uit de Qur'aan waarin dit woord voorkomt. De Nederlandse vertaling is helaas niet die van Leemhuis maar de Ahmadi vertaling, die niet door alle moslims wordt aanvaard. Als inleiding op elk hoofdstuk van de Qur'aan vinden we *Commentary on the Holy Qur'an* by Syed A. Maududi en als commentaar *In the Shade of the Quran* - Chapter 30 by Sayyid Qutb. Deze twee auteurs zijn zeer orthodox en volgens velen de vaders van een aantal huidige fundamentalistische bewegingen.

Gaandeweg komt men in ander vaarwater. U ziet, het kan verkeren op Internet.

Met opzet ben ik in het laatste voorbeeld wat nader ingegaan op de consequenties van het 'doorklikken': zodra men weg is van één site, komt men via links op allerlei andere sites terecht die van een andere bron (land, richting, inhoud ...) zijn. Het blijft dus zaak kritisch en opmerkzaam te blijven, maar dit hoeft het plezier van het surfen niet te bederven. Want praten en lezen over de zee en over

schepen, kan best aardig zijn, maar zelf surfen en met je eigen van bookmarks of favorieten voorziene schip (browser) varen om op het wereldwijde web allerlei onbekende lokaties te ontdekken, is oneindig interessanter en leuker.

Veel surfplezier.

Onderstaande lijst is een combinatie van de drie in het artikel genoemde indelingen:

Islam en Internet

Oriental Collectons

<http://www.etcl.nl/bc/olg/midoost/eastlink.htm>

(zie islam on internet)

Meta-sites

IslamiCity

<http://www.islam.org> of <http://islam.org> (??)

Islamic Gateway

<http://www.ummah.net>

Andere bronnen

Islamic Pathways

<http://www.lamp.ac.uk/cis/pathways/pathways.html>

Howard Univ Libr Isl Stud

<http://www.founders.howard.edu/islam.htm#Primary>

Middle eastern and Isl links

<http://www.etcl.nl/bc/olg/midoost/eastlink.htm>

Qur'aan

<http://www.quran.org.uk>

about isl societies

<http://www.unn.ac.uk/societies/islamic/about/index.htm>

tawhid

<http://www.usc.edu/dept/MSA/fundamentals/tawheed/mautaw2.html>

Lokale/regionale/nationale organisaties

Fed. of Isl. Org. in Europe	http://www.fioe.org
Isl. Circle of North America	http://www.icna.org
Isl. Assembly of N.America	http://www.iananet.org
Isl. Found. U.K.	http://www.islamic-foundation.org.uk
Musl. Council of Britain	http://www.mcb.org.uk
Canad.Council of Musl Wom	http://www.ccmw.com
Musl. Wom Ass. of Austral.	http://salam.muslimsonline.com/~mwa
Belfast Islamic Centre	http://salam.muslimsonline.com/~bicnews
Union des Org. Isl en France	http://uoif-online.org
Islam in Duitsland	http://www.islam.de

in Nederland

Vereniging Salaam R'dam <http://www.salaam.nl>

zie ook studentenorganisaties

Intergouvernementele organisaties/ NGO's

Org of the Isl. Conference	http://oic-un.org
Muslim World League	http://www.arab.net/mwl
Muslim Aid	http://www.muslimaid.org.uk
Islamic Relief Worldwide	http://irw.org
Inst. du Monde Arabe (fr)	
http://ima.imarabe.org/all/perm/mondearabe/theme/docs/3.html	
http://ima.imarabe.org/all/perm/mondearabe/theme/docs/9.html	
http://ima.imarabe.org/all/perm/mondearabe/theme/docs/2.html	

Politieke bewegingen/sektarische groepen

Hizb ut Tahrir	http://www.hizb-ut-tahrir.org
Hamas	http://www.hamas.org
Al Ikwan Almuslimun	http://www.ummah.org.uk/ikhwan
Hizbollah	http://www.hizbollah.org
Al Muhajiroun	http://www.almuhajiroun.com
MIRA	http://www.miraserve.com

Ahmadiyya
Naqshbandi

<http://www.islam.org.uk>
<http://www.naqshbandi.org>

Jongerengroepen/Studentenverenigingen

Musl Stud Assoc (N. Amer) <http://www.msa-nati.org>
Young Musl Org. UK <http://www.ymo-uk.webstar.co.uk>
Young Muslims UK <http://ymuk.com>
Dawat ul Isl Youth Group <http://www.dawatul-islam.org/diygindex.html>

in Nederland:

Studenten Unie Nederland <http://www.studentenunie.nl>
IQRA <http://come.to/iqra>
St. Islam en Dialog <http://www.xs4all.nl/~siend>

Academische georiënteerde sites

D.Powers, Cornell Univers.
<http://instruct1.cit.cornell.edu/Courses/nes257/nes.html/>
<http://www.founders.howard.edu/islam.htm#Primary>

Gary Brunt, Univ van Wales
<http://www.lamp.ac.uk/cis/pathways/pathways.html>

Univ. Pennsylvania
<http://ccat.sas.upenn.edu/~brvs/web.html>
A. Godlas van Univ. van Georgia
B. <http://www.arches.uga.edu/~godlas/home.html>

St Andrew Institute
<http://www.st-and.ac.uk/institutes/Mideast/Institute.html>

Diversen

Musl Stud Assoc News/Database <http://msanews.mynet.net>
Abdolkarim Soroush <http://www.seraj.org>
Yusuf al-Qaradawi <http://www.qaradawi.net>
Muslim Matrimonials <http://www.matrimonials.com>
Islam Direct (Isl Computing Centre) <http://www.ummah.org.uk/icc>
Islamic Software <http://www.netspective.com/web-isisw/index.cf>
Sakhr Software <http://www.sakhr.com>

Global Isl Softw Comp (GISCO)	http://www.al-islam.com
Muslim Directory Online	http://www.muslimdirectory.co.uk
Muslims Online	http://www.muslimsonline.com
Muslim Family Network	http://al-usrah.net
Q-News	http://www.q-news.com

Voor relaties-moslim christenen: cf. De speciale uitgave van *Se Comprendre* (waarvan veel sites echter niet meer oproepbaar zijn). Ook op veel chat sites o.a. die van IslamiCity zijn discussies over interfaith relations. We hopen hierover later een ander artikel te schrijven.

Sheikh Hassan bezoekt 'werkgroep islam' Raad van Kerken

Op 17 november 1999 bracht Sheikh Hassan van de soefi-orde der Naqshbandi, in het gezelschap van tien volgelingen, een bezoek aan de 'werkgroep islam' van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting. De 'werkgroep islam' werd vertegenwoordigd door Ben Pex, Osman Yasar, Jan Landheer en Berry van Oers. Daarnaast woonde ook oud werkgroeplid Piet Reesink de bijeenkomst bij. De ontmoeting vond plaats in het gebouw van de stichting 'Cura Migratorum' in 's-Hertogenbosch. De Naqshbandi-delegatie bezocht de 'werkgroep islam' naar aanleiding van een ontmoeting die Jan Landheer eerder dat jaar had met de sheikh.

Dagvoorzitter Ben Pex opent de vergadering met een korte meditatie. Na een voorstellingsronde krijgt sheikh Hassan het woord.

Sheikh Hassan Dyck, autochtone Duitser, vertelt hoe hij als jonge man in contact komt met de islam. Na een opleiding tot musicus (cellist) en muziekleraar gaat hij in de jaren zestig naar India om daar te doceren. In India raakt hij geboeid door de Indiase muziek en spiritualiteit. Terug in Duitsland vindt hij aansluiting bij Soefi's en de door hen bele-

den islam. Hij raakt geïnteresseerd in de islam en gaat op zoek naar studiemateriaal. Deze treft Dyck aan in Groot-Brittannië bij het Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations (CSIC) in Birmingham. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de mystieke richtingen binnen de islam, het Soefisme. Tijdens zijn verblijf in India was Dyck namelijk Soefi's tegengekomen die behoren tot de orde der Naqshbandi. Hun traditie gaat terug op Abu Bakr, de schoonvader van de profeet Mohammed. Hun naam ontleent zij aan sheikh Mohammed Bahaoeddin Naqshband, een van de 'meesters der wijsheid' uit Centraal-Azië. Hij leefde in de 14^e eeuw in Oezbekistan.

De soefi's van de orde der Naqshbandi leggen minder nadruk op ritueel en discipline. Zichzelf verliezen en toewijden aan God is hun eerste prioriteit. Alles moet je loslaten, ook je zelfstandig bestaan. Pas als je niets meer hebt en niets meer bent ben je werkelijk vrij om God te dienen. 'Dhikr', het gedenken van God, in stilte in het hart en 'sohba', saamhorigheid, zijn kenmerken van de orde der Naqshbandi. Bij eenvoud denken Naqshbandi niet aan bezitsloosheid maar aan het niet gehecht

zijn aan bezit. Je moet je bezit nuttig gebruiken om nader tot God te komen. Je moet je geld gebruiken voor het strikt noodzakelijke. De rest moet je weggeven aan behoeftigen. Naqshbandi's wonen niet in kloosters. Zij kunnen getrouwd zijn, kinderen hebben en werken in de wereld. De dagelijkse gebeden worden door hen zoveel mogelijk op de voorgeschreven tijdstippen gezegd.

Naqshbandi's komen we onder meer tegen in Turkije, Afghanistan, Pakistan, Oezbekistan, India, Bangladesh, Maleisië, Indonesië. In het westen van Nederland wonen enkele tientallen Naqshbandi's met centra in Den Haag en Ridderkerk. De soefi's zijn herkenbaar door de lange baarden en kleding, tulband en wandelstok. De Naqshbandi-orde is een van de snelst groeiende soefi-orden in West-Europa en Noord-Amerika. De orde richt zich op mystieke thema's die spirituele groei, liefde, respect voor de natuur en religieuze tolerantie omvatten.

De moslim geworden Hassan Dyck bezoekt Saoedi Arabië, maar vindt daar niet de spirituele islam. Gedurende een verblijf van vijf jaar in Damascus sluit Dyck zich aan bij een spiritueel leider, sheikh Nazim uit Cyprus. Naqshbandi's proberen zo dicht mogelijk bij een sheikh te leven. Je wordt één met de meester, één met Mohammed en uiteindelijk één met Allah. Men volgt de sheikh

als leermeester, maar men bidt altijd tot Allah. Een sheikh is puur en niet uit op eigen gewin. Sheikh Hassan vertelt dat je een sheikh kunt herkennen aan tekenen. Uiterlijke kenmerken zijn onder meer de eenvoudige en nederige levensstijl en wijsheid. Er zijn ook innerlijke tekenen. Van hart tot hart voelt een Naqshbandi zich verbonden met een sheikh.

Sheikh Hassan vertelt dat de Naqshbandi's niet altijd worden geaccepteerd door 'gewone' moslims. De Naqshbandi's wordt onder meer verweten dat zij een sheikh volgen. Sheikh Hassan legt uit dat geloof niet alleen kan worden doorgegeven door een boek. Geloof gaat ook via mensen van 'hart tot hart'. De een volgt het boek, de ander volgt het hart. Wellicht heb je beide nodig, aldus Hassan. Na een lange leerweg wordt hij zelf aangewezen tot sheikh.

Sheikh Nazim al-Haqqani is de op Cyprus wonende Meester, de Grandsheikh. Zijn chalifa (plaatsvervanger) voor Europa is sheik Hassan Dyck. In 1990 keert sheikh Hassan voorgoed terug naar Duitsland. Daar sticht hij een ontmoetingscentrum, genaamd 'de Osmaanse Herberg' in het dorpje Sötenich in de Eifel. Hij organiseert er lezingen, dansuitvoeringen, gezinsvakanties, vlooiemarkten, enz. Ook doet men in het centrum aan interreligieuze dialoog. Regelmatig zijn christenen er te gast bij gezamenlijke vieringen en gebed.

Abdullah Haselhof van de Naqshbandi-delegatie constateert dat er nog steeds veel over moslims wordt gepraat. Het zou beter zijn niet alleen over, maar ook met moslims te spreken. Jan Landheer van de 'werkgroep islam' reageert daarop dat de 'werkgroep islam' ook moslimleden heeft. Als voorbeeld van een gezamenlijke activiteit van de 'werkgroep islam' toont Landheer de folderreeks 'Moslims en christenen: wat geloven zij?' die door zowel moslims als christenen is geschreven. Piet Reesink vult aan dat bij het geven van voorlichting over de islam aan christenen steeds vaker moslims worden ingeschakeld. Een groot obstakel in de dialoog is, volgens Haselhof, nog steeds de taal. Ook al spreekt men de taal, dan nog hebben allerlei begrippen uit beide godsdiensten een andere gevoelswaarde voor moslims en christenen.

Ben Pex nodigt Sheikh Hassan uit de ontmoetingsbijeenkomst af te sluiten met een gebed. De deelnemers aan de bijeenkomst laten hun adres achter en zeggen elkaar toe nog eens iets te laten horen.

Berry van Oers nodigt de delegatie namens de 'werkgroep islam' uit voor een diner. Een van de leden van de Naqshbandi-delegatie heeft echter al een uitgebreide maaltijd bereid en nodigt iedereen uit daar aan deel te nemen in haar huis te Waalwijk.

November 1999 Berry van Oers

Hemels licht en aardse werkelijkheid. Keuzes en dilemma's in de mystiek van Hildegard von Bingen en Rabi'a al-'Adawiyya.

Aan de hand van dit thema startten we het jaarlijks ontmoetingsweekend voor moslim- en christenvrouwen. Dertig deelnemers hadden zich opgegeven om zich te verdiepen in dit onderwerp en om te genieten van de onderlinge contacten. Dit laatste is voor de meeste vrouwen belangrijk: in een prachtige omgeving elkaar kunnen ontmoeten en van gedachten te kunnen wisselen.

Bij de kennismakingsronde werd gevraagd naar motivatie voor deze ontmoeting en de associatie van 'mystiek' en 'vrouwen'. Nieuwsgierigheid en interesse in het onderwerp waren belangrijke drijfveren om op dit onderwerp afkomen, maar ook de vraag hoe vrouwen uit het verleden omgingen met God als bron van leven. Bij sommigen riep het thema ook weerstand op: "mystiek is zo vaag; het heeft niets met het leven van alledag te maken".

Rabi'a (8ste eeuw) en Hildegard (12de eeuw), twee vrouwen die in verschillende periodes leefden; die geboren zijn in verschillende delen van de wereld (Irak en Duitsland) en leefden onder geheel andere leefomstandigheden. Rabi'a, geboren uit arme ouders en al vroeg wees; op

jonge leeftijd verkocht als slavin. Hildegard's ouders waren welgesteld en van adel. Zij koos voor het kloosterleven. Ogenschijnlijk hebben deze twee vrouwen weinig met elkaar, maar de passie voor God bindt hen op een bijzondere manier. Op geheel eigen wijze zijn ze beiden geraakt door de grote liefde van God voor de mens en in het bijzonder voor hen. Beiden hebben ze geproefd van het hemels licht in hun aardse bestaan. Toch werkte de smaak ervan op totaal andere wijze uit. Rabi'a kon niet anders dan een ascetisch leven leiden: zo lang ze geen antwoord had op verschillende vragen die met God en met het leven met Hem te maken hadden, zo lang kon ze niet anders dan in volle overgave leven. Verschillende minnaars wees ze af, want een huwelijk zou haar belemmeren in haar devotionele leven. Uit legendes die zich rondom haar leven gevormd hebben, blijkt dat zij ook wonderen verricht zou hebben. Een wonder werkte voor haar als een middel om het leven hier en het geloof met alle wettische gedachten te relativiseren. Eén van die legendes is de volgende: Hasan van Basra, ook iemand die tot de mystieke stroming behoorde, zag Rabi'a aan de kant van de rivier. Hij gooide zijn gebedsmat op het water en zei: "Kom, Rabi'a en laat ons samen twee raka's bidden." Hij rekende er op dat haar kracht de gebedsmat voor zinken kon behouden. Rabi'a zei: "Hasan, is het nodig om op wereldse manier naam te

maken met gebruik van een geestelijke gave? Dit is alleen nodig voor mensen als jij vanwege de zwakheid". Toen gooide Rabi'a haar mat omhoog en vloog er op weg. Ze riep: "Hasan, kom hier zodat de mensen ons kunnen zien". Maar Hasan had die staat nog niet bereikt en hij was stil. Om hem te troosten zei ze: "Hasan, wat jij deed, doet een vis altijd. En wat ik deed, is gewoon voor een vlieg. Het echte werk (voor mensen die in toewijding aan God leven) gaat hieraan voorbij en het is nodig om ons met het echte werk bezig te houden".

Het leven van Hildegard verliep anders. Zij trad in in Benedictijner klooster: bidden, mediteren, zingen, vertrouwd raken met de bijbel en met de theologie. Hoewel ze niet gestudeerd had, deed ze deed niet onder voor de broeders. Nadat ze gekozen is als abdis ontvangt ze rond haar drieënveertigste levensjaar een roepingsvisioen, waarin ze opgeroepen wordt om dat wat ze ziet en hoort via een stem en een visioen weer te geven "overeenkomstig de wil van Hem die weet, ziet en in het verborgene van zijn mysteriën alles beschikt." (inleiding Dorry de Beijer). Deze visioenen heeft Hildegard en in beeld laten brengen. Prachtige afbeeldingen waarin ze ook mensen van deze tijd meeneemt. Opvallend voor haar tijd is dat God niet alleen vleesgeworden is in Christus, maar ook in de schepping. Zowel het begin van het boek Genesis als het begin

van het evangelie van Johannes vormen voor haar een bron van inspiratie: de mens als middelpunt van de kosmos. Daarin ontdekt ze een interactie tussen Schepper en schepping (zowel mens als natuur). God schiep de wereld met als doel een bewoonbare plek voor zijn zoon. Bij Hildegard hebben de kleuren van de afbeeldingen ook een diepe symbolische betekenis. Ze laat vaak blauw, groen en rood terug komen. Naast de beschrijvingen en de afbeeldingen heeft ze mooie gedichten geschreven.

Inci Lakeman en Dorry de Beijer boden in hun inleidingen veel materiaal aan waar we 's middags in de groepen mee aan de slag konden. Naast bewondering en een gevoel van uitdaging was er ook kritiek. Zijn de keuzes van deze vrouwen ook onze keuzes? Zijn hun dilemma's ook de onze? Hoewel Rabi'a en Hildegard vrouwen zijn uit een andere tijd en leefden onder andere omstandigheden, hebben ze tijdens dit weekend moslim- en christenvrouwen geholpen om scherper naar hun eigen situatie te kijken. Vrouwen worden uitgedaagd om hun passie voor God in het hier en nu te verwerken. Josien Folbert

Activiteiten rondom het bezoek van president Wahid aan Nederland. In de eerste week van februari bezocht de Indonesische president

een aantal landen in Europa. Voor het eerst in de geschiedenis bracht een Indonesische president een officieel bezoek aan Nederland. En niet zo maar. Gus Dur, een 'koosnaam' voor ingewijden, koestert de banden met familie, vrienden en bekenden in ons land. Hij verhoopt een warme en actieve reactie van mensen hier om Indonesië nieuwe perspectieven te kunnen bieden.

Na het bezoek van president Wahid van Indonesië is de berichtgeving over de Molukken stil gevallen. Het lijkt alsof er niets meer gebeurt, alsof het leven van alledag daar weer doorgaat. Is dat in werkelijkheid ook zo?

De Raad van Kerken, de Nederlandse Moslim Raad en de Nederlandse Islamitische Raad schreven een gezamenlijke verklaring waarin zij hun zorg tot uitdrukking brachten omtrent de situatie in Indonesië. Het geweld dat in naam van de islam en het christendom uitgevochten wordt, wordt door de drie raden afgewezen. Het is een oneigenlijk en tegelijk ook een onwezenlijk conflict. In deze verklaring wordt stil gestaan bij degenen die slachtoffer zijn geworden door deze uitbarstingen als ook bij de mensen die in de ruïnes achter blijven.

Deze verklaring is een teken van solidariteit van moslims en christenen in Nederland met de Molukse gemeenschap zowel hier als op de Molukken. Tegelijkertijd is het een

hart onder de riem voor de nieuwe regering van Indonesië. In een land met zo'n grote verscheidenheid aan etnische groeperingen, culturen en religies ligt een enorme uitdaging om nieuwe perspectieven te bieden op sociaal, economisch en politiek terrein. Aan de eenheid in verscheidenheid – zoals die verwoord is in de Pancasila – zal op een nieuwe manier inhoud gegeven moeten worden.

Hieronder kunt u de verklaring van de Raad van Kerken, de Nederlandse Moslim Raad en de Nederlandse Islamitische Raad lezen.

Verklaring van de Raad van Kerken in Nederland, de Nederlandse Moslim Raad en de Nederlandse Islamitische Raad met betrekking tot de situatie in Indonesië.

De Raad van Kerken in Nederland (RvK), de Nederlandse Moslim Raad (NMR) en de Nederlandse Islamitische Raad (NIR) spreken hun grote zorg uit over de uitbarstingen van geweld in Indonesië. Etnische en godsdienstige gemeenschappen laten zich opzetten om conflicten die uit economische en politieke belangen voortkomen uit te vechten op de noemer van islam en christendom. Zowel aan de kant van de moslims als aan de kant van de christenen zijn slachtoffers en daders.

De drie Raden spreken hun meeleven uit met allen die slachtoffer geworden zijn van deze mensonterende

daden. Zij delen in het verdriet en de pijn van de nabestaanden.

De drie Raden willen bevorderen dat moslims en christenen zich inzetten voor herstel van vrede. Zij roepen de bij hen aangesloten gemeenschappen op tot humanitaire hulp aan slachtoffers van het geweld.

De Raden willen - in navolging van Indonesisch islamitische en christelijke geestelijke leiders - hun afkeer uitspreken van dit geweld. Gelovigen willen vrede zoeken niet door gebruik van geweld, maar door waarheid, recht en openheid het samenleven van alle mensen te bevorderen. Samen bouwen aan een vreedzame samenleving kan alleen wanneer moslims en christenen zich overtuigd laten leiden door een kerngedachte van hun godsdiensten, namelijk door het zoeken van recht en vrede in de naam van God, de Barmhartige, ieder vanuit eigen inspiratie.

Door deze verklaring willen de Raad van Kerken, de Nederlandse Moslim Raad en de Nederlandse Islamitische Raad moslims en christenen in Indonesië en Nederland bemoedigen en ondersteunen om door alle spanningen heen zich trouw te blijven inzetten voor de vrede.

Namens de Raad van Kerken in Nederland
Mw drs. H.J. Bakker, algemeen secretaris

Namens de Nederlandse Moslim Raad
Dhr A. Maddoe, voorzitter

Namens de Nederlandse Islamitische Raad
Drs. S.T.K. Damra

Appèl voor de vrede

Op zaterdag 5 februari was er een bijzondere dienst in de Jacobikerk in Utrecht: een appèl voor de vrede. De Molukse kerken en de Samen-op-Weg kerken namen hier toe het initiatief. Jonge Molukkers voelden zich zeer betrokken bij deze actie, want bij hen leeft sterk de vraag hoe het komt dat zo weinig Nederlanders van zich laten horen. Hoewel het een initiatief van de kerken was, werden moslims uitgenodigd om actief te participeren in deze bijeenkomst.

Het is een stralende dag en al vroeg lopen vele Molukkers van het station naar de kerk. Ouderen en jongeren drukken door hun aanwezigheid hun verbondenheid uit met hun land en volk. Velen van hen zijn familieleden door het geweld verloren. In die spanning komen moslims en christenen op die zaterdag naar de Jacobikerk.

De liturgie ziet er sober uit: enkele liederen worden gezongen, er zijn toespraken, er wordt gebeden en er is een moment van stilte om de slachtoffers te gedenken. Een telefoonverbinding met twee mensen in de stad

Ambon maakt dat het leven daar heel nadrukkelijk aanwezig is. Ing. Umasangaji vertelt dat het die dag rustig is. Mensen gaan naar de markt. Hij heeft ook goed nieuws: morgen zullen de eerste stenen gelegd worden voor de wederopbouw van een kerk en van een moskee. Deze steenleggingen zullen gebeuren in het bijzijn van moslims en christenen. Met ontroering luisteren de aanwezigen naar dit bericht. De Volkskrant kopt in de krant: "Goed nieuws uit Ambon daalt als een engel neer".

In de toespraken refereren de sprekers aan hun tradities waar vrede een hoge prioriteit heeft. Dhr. A. Maddoe, voorzitter van de Nederlandse Moslim Raad, stelt dat er op de Molukken geen sprake is van een religieuze oorlog. "Geen gelovige kan dit geweld tolereren. Werken aan de vrede is een religieuze plicht. Allah roept de gelovigen op de weg van de vrede te gaan. De andere weg is die van de satan." Drs. G. Boer, hoofd buitenland van de Samen op Weg-kerken vraagt zich af hoe het mogelijk is dat moslims en christenen op de Molukken elkaar in Gods naam kunnen doden, terwijl dertig jaar geleden Ambon een harmonieuze samenleving kende. "Christenen en moslims hielpen elkaar en respecteerden elkaars bezit." Boer benadrukt dat er op de Molukken geen martelaren omwille van het geloof vallen. "We hebben te maken met onrechtmatige slachtoffers van

de machtsstrijd van corrupte kringen rond oud-president Suharto en politici die verloren bij de verkiezingen maar nu een nieuwe kans ruiken. Maar er zijn ook christenen en moslims die zich daarvoor laten gebruiken.”

Na de dienst trekken de 1500 aanwezigen in een lange stoet door de stad in de richting van het Domplein. Aan de kinderen worden witte ballonnen uitgedeeld die zij oplaten: een teken van vrede. Velen gaan opgelucht naar huis, want er is een sprankje nieuwe hoop.

Josien Folbert

Moslims en christenen over de Weg ten Leven

's Morgens in zijn klooster had één van ons nog een voorbede uitgesproken voor ontmoetingen tussen moslims en christenen, opdat “dezen samen God kunnen vinden en verheerlijken”. Later die morgen, in een multireligieus centrum, kwam ons groepje bijeen, Christenen en Moslims van zeer uiteenlopende richting doch allen geboeid door spiritualiteit en mystiek. Een imam opende in de kerkzaal met soera 1 (“Leid ons langs het rechtgebaande pad, het pad van degenen die Gij Uw weldaden schenkt”). Hij reciteerde in het Arabisch, want “de tekst van de Koran ervaar je, zoals je de zeewind ervaart”. Daarna zongen wij, voorgegaan door een pater, psalm 25 in de vertaling van Ida Gerhardt (“De Heer

is mild en waarachtig: Hij toch wijst wie dwalen de weg”). Wij gingen verder in de kleine moskee, waar een predikante ons inleidde in een stiltemeditatie: “Van wie hebben wij ons leven? Aan wie geven wij ons leven?” Voorlezing van enkele verzen uit Mattheüs (“Want ieder die zijn leven zal willen behouden, die zal het verliezen, maar ieder, die zijn leven verloren heeft om Mijnentwil, die zal het vinden”) en uit soera 2 (“En zegt niet van wie gedood worden op de weg Gods: Doden, maar: Levenden”) onderbrak de stilte. Na opnieuw een korte meditatie schreef of tekende ieder op papier, wat hij of zij bij het horen van de voorgelezen verzen had ervaren.

Na de maaltijd en een gezamenlijk middaggebed in de moskee, hebben wij in de vergaderzaal elkaar onze tekeningen toegelicht en daarover een algemene gedachtewisseling gehouden. Onze wereld is angstwekkend en bedroevend, maar ook is de boom des levens vol van vruchten. Op elke weg die wij kunnen gaan, ontmoeten wij vreugde en lijden. Welke weg dan voert naar het echte, het eeuwige leven? Het is de weg van het bewust aanvaarden wat God ons brengt. Het is het geduldig verdragen van onze tegenspoed, ook van wat medemensen ons aandoen. Het is geloven, vertrouwen in Hem, je leven uit handen durven geven. Het is echter niet een stuurloos door de wereld gaan en maar afwachten of

alles goed komt. Het is jezelf teruggeven aan God, van Wie je je leven hebt ontvangen. Het is de dood van je ego, willen doen wat Hij van je verlangt. Dit "sterven voor de dood", dit "leven in God", kan pijn doen, maar brengt ook verlichting en vreugde. Boodschappers wijzen ons hoe te handelen om Zijntwil. Liefde voor God, "niet het verwerven van de hemel of vreës voor de hel", zij onze ware drijfveer hen te volgen. Alsdan leidt elke weg naar God. Zelfs een doodlopende weg houdt niet op; waar een pad ontbreekt zal God ons dragen naar onze bestem-

ming. Wees niet bang om door de laatste barrière te gaan. God houdt ook van òns; Hij oordeelt ons in barmhartigheid, let meer op onze intenties dan op het resultaat. Wees dan evenzo barmhartig voor jezelf èn voor anderen. Heb je naaste lief als jezelf. Geef door wat je van God ontvangt.

Moslims en christenen verschillen, maar gezamenlijke verdieping doet ervaren wat ons bindt. Wij zouden onze kring willen uitbreiden om die ervaring met meer mensen te delen.
Jan Landheer

Levenskunst in de Bijlmer, mozaïek van een multiculturele samenleving, door Gérard van Tillo en Leni Jansen, 1998, Edmund Husserl Stichting, Amsterdam en Kok, Kampen, 128 bl. , 25,-- gld.

Het had zo mooi kunnen worden: een functionele stad met scheiding van wonen, werken en recreëren. In feite is er van het stedenbouwkundig concept in Zuid Oost Amsterdam weinig terechtgekomen. Ook de doelgroep bereikte nooit de Bijlmer. In plaats daarvan kwamen er uiteindelijk zeventig verschillende nationaliteiten, waarvan er zes beschreven worden in de hoofdstukken: Surinamers, Antillianen, Ghanezen, Turken, Kroaten en Indonesiërs. De keuze voor de Surinamers, die het leeuwenaandeel krijgen in de beschrijving, is terecht. Ze vormen de grootste groep. In tegenstelling tot de Surinamers zijn de Antillianen, vanwege hun politieke status, sterker op de Nederlandse samenleving gericht. De Ghanezen kwamen in grote getale vanwege maatregelen van het I.M.F. in 1983 : Nederland ontdekte hen pas tijdens de Bijlmerramp. Waarom de Kroaten (57 in aantal in 1997) en de Indonesiërs (320) worden uitverkozen boven één van de andere 66 nationaliteiten, is onduidelijk. De keuze voor de Turken is misschien te verklaren door hun aantal (1042).

(Het totale aantal Turken in Nederland in 1996 kan trouwens nooit zesentwintigduizend vierhonderd zijn (blz. 54), dit moet vast 264.000 zijn) De beschrijving van de bevolkingsgroepen volgt een zelfde stramien: iets over het land van oorsprong, redenen van de komst naar Nederland, problemen (cultuurverschillen, discriminatie, onderwijs...) perspectief. Meestal wordt één persoon uit de groep aan het woord gelaten; voor de Turken is dat een homoseksueel. Dit stelt de vraag hoe representatief deze mensen zijn. Vanzelfsprekend zijn er veel herhalingen: iedereen klaagt over werkloosheid, drugs, criminaliteit en onhygiënische toestanden. Maar iedereen accepteert zonder problemen het samenleven met zo veel verschillende etnische groepen. "De Bijlmer is van en voor ons allemaal", zegt een Kroatische. Twee hoofdstukken spraken mij bijzonder aan: hoofdstuk acht over de sociale problemen en hoofdstuk negen over de rol van de godsdiensten. De sociale problematiek wordt indringend en samenhangend beschreven: moeilijk beheersbare openbare ruimtes, leegstand met als gevolg drugs en criminaliteit, korte verblijfsduur van de bewoners, armoede vanwege lage opleiding, lage inkomens en hoge huren, het laagst besteedbaar gemiddelde inkomen van heel Nederland: van dit alles

word je niet vrolijk. Toch is het verwonderlijk hoe positief, tolerant en genuanceerd de bewoners van hun Bijlmer spreken. Ook het godsdienstige leven bloeit er op in wel zeventig religieuze groeperingen, van Hernhutters, Hindoes, moslims tot Pinkstergemeenten en kleine uit bijbelgroepen ontstane gemeenschappen rond een charismatische leider. Al deze 'kerken' bevorderen de sociale contacten, doen aan sociaal-culturele activiteiten, hulpverlening of doorverwijzing. Zo waren zij het eerste aanspreekpunt na de Bijlmercamp.

Hoofdstuk tien geeft een samenvatting van het migrantenbeleid van de regering sinds de zeventiger jaren en laat zien hoe dit vertaald wordt in het vernieuwingsbeleid t.o.v. de Bijlmer: niet meer alleen gericht op migranten, maar op alle economisch zwakkeren: het Urban-programma staat voor ruimtelijke en sociale vernieuwing (veiligheid, werkgelegenheid zoals bromtaxi's) en vernieuwing van beheer (recycling). Dit beleid heet pluralisatie en houdt het midden tussen integratie en assimilatie. Veel mooie en dure plannen, die Ashok Balothra met zijn nieuwe structuurvisie op zones en wijken in hoofdstuk 11 uiteenzet. Het is de vraag of dit "de contouren van een multiculturele samenleving" zijn en of de Bijlmer als een feniks uit zijn eigen as herrijst. De levenskunst van de bewoners bestaat vooralsnog uit overleven.- Piet Reesink

Van Abraham tot Mohammed
Het Bijbels Openluchtmuseum heeft een cd-rom ontwikkeld over "Van Abraham tot Mohammed". Deze digitale leeromgeving biedt leerlingen de mogelijkheid om op educatieve en interactieve wijze de wereld van de drie godsdiensten te verkennen. Het programma is bestemd voor de vakgebieden godsdienst, levensbeschouwing, maatschappijleer en geschiedenis binnen de basisvorming.

Tevens vormt dit programma een goede voorbereiding op het Studiehuis, waarin de zelfstandig werkende leerling centraal staat. Bijbels Openluchtmuseum, Van Abraham tot Mohammed. Oog in oog met jodendom, christendom en islam. CD-rom fl.235,-. Uitgeverij Visiria, Tel.0348-552982. Fax: 0348-553775. E-mail:visiria@wxs.nl

Kalender religieuze feesten wereldwijd

De European Association for World Religions in Education heeft een nieuwe kalender uitgegeven voor het jaar 2000. Daarin vindt men alle feestdagen vermeld en beschreven van de grote wereldreligies wereldwijd. De teksten zijn in het Duits en het Engels. Men kan dit boekje bestellen door overmaking van fl. 7,50 op rek. 54.60.77.110 t.n.v. M. Van den Boom te Bilthoven, o.v.v. Kalender.

Een monument voor Said Nursi

M. Hakan Yavuz (editor), Special Issue van het tijdschrift *The Muslim World: Said Nursi and the Turkish Experience*, Vol 89:3/4, July-October 1999, blz. 193-477.

Waarschijnlijk wel het oudste tijdschrift op het gebied van de relaties Moslim-Christenen is *The Muslim World*, gestart in 1910 vanuit een Amerikaans centrum voor theologische studies, Hartford Seminary. 1999:3-4 is een dubbelnummer over Turkije vooral over Bediuzzaman Said Nursi (geb. in 1876 in het dorpje Nurs, provincie Bitlis, in het Koerdische deel van Oost-Turkije, bij Bitlis, gest. 1960).

Na een periode van traditionele religieuze opleiding, richtte hij zich meer op studie van de moderne wetenschap en was hij betrokken bij de acties van de Jong-Turken, die in 1908 een eerste grondwet voor het moderne Turkije afdwongen. Hij verzette zich als intellectueel tegen de traditionele pan-Islamitische politiek van de Ottomaanse sultan, maar ook tegen de secularistische tendens van Kemal Atatürk: hij wilde een vernieuwing van de volks-islam, maar daar bleef hij toch ook in geworteld. Zowel door de sultan-regering als door die van Atatürk werd hij meermalen gevangen genomen, maar daartussendoor wist hij een beweging te stichten rond de studie van zijn belangrijkste geschriften, verzameld

in de collectie *Risale-i-Nur* (letterlijk: Licht-Schriften; vooral commentaren op de Koran; via internet op de website www.nesil.com.tr/).

Nursi beschouwde zichzelf als een opvolger van de traditie van geloofsvernieuwers, zoals al-Ghazali (1058-111) en Ahmad Sirhindi (1564-1624, zie de bijdrage van Oliver Leaman). Er is verschil van interpretatie: Yamine Merder verwijt Nursi, dat hij te gemakkelijk de leer van de islam identificeert met de moderne wetenschap. John O. Voll prijst in Nursi juist, dat hij 'post-modern' is, geen grote nieuwe theorie proclameert maar juist de vele aspecten van de leer van de koran tot leven weet te brengen.

Eenzelfde lof ook van andere Amerikanen: Dale Eickelman en Yvonne Haddad. De Jezuiet Thomas Michel prijst Said Nursi om zijn oproep tot dialoog en samenwerking met de Christenen.

In dit Turkije-nummer ook nog wat andere bijdragen over islam en het moderne Turkije. Sommige lezers zullen bijzondere belangstelling hebben voor het sympathieke portret dat wordt gegeven van de tolerante Naqshbandi Sjeik, Nazim al-Qubrusi (of Kibrisi, geboren op Cyprus dus) en zijn kring in Londen.

-Karel Steenbrink

Michael Sells, *Approaching the Qur'an. The Early Revelations*, Ashland, Oregon: White Cloud Press, 1999, 219 blz plus CD-rom, US\$ 18.95; ISBN1-883991-26-9

Michael Sells doceert al een vijftiental jaren algemene godsdienstwetenschap, met bijzondere aandacht voor Islam en koran aan Haverford College in Pennsylvania. Hij heeft allerlei methodes bedacht om zijn persoonlijke grote bewondering voor taal, tekst en boodschap van de Koran ook op zijn studenten over te dragen. Daartoe heeft hij de meest sprekende en poëtische soera's vertaald in soepel, helder en eenvoudig Engels (niet zo stijf als Marmaduke Pickthall en niet zo wollig als Arberry). Het gaat dan in feite om de soera's 81 t/m 114, in vertaling uitgegeven met een kort commentaar. Daarnaast vinden we in dit boek een algemene inleiding op vroege islam en Koran, een kleine woordenlijst: 12 Arabische kernwoorden als *yawm ad-din*, *insan*, *iman* uitgelegd. Dan is er een letterlijke transliteratie in Latijns schrift van de Arabische tekst met een woord-voor-woord vertaling van soera 1, 82, 91, 97 (Al Qadr), 99, 101. Van deze zes soera's en de *azan*, de oproep tot het gebed krijgen we ook een aantal recitaties op de CD-rom te horen: Sells geeft veel aandacht aan de noodzaak om de Koran ook als een hoorbare boodschap met eigen kracht

te waarderen. Niet minder dan negen verschillende stijlen en stemmen zijn hier te horen, waaronder de beroemde Indonesische vrouw Hajjah Maria Ulfah. Dit wordt nog uitgewerkt in een hoofdstuk over 'Sound, Spirit and Gender in the Qur'an' (183-207).

Het moge duidelijk zijn uit de beschrijving, dat we hier geen gewoon lees- en studieboek hebben, maar een werkboek, gegroeid uit de praktijk, waarin Sells een aantal benaderingen presenteert, die wellicht kunnen leiden tot waardering voor de Koran. Dit laatste vindt hij kennelijk belangrijker dan pure intellectuele 'kennis' van de Koran. Terwijl de traditionele Koran-commentaren van islamitische traditie juist veel verschillende mogelijkheden aangeven om bepaalde verzen te lezen, geeft Sells zijn lezer maar een enkele richting aan. Dat doet hij ongetwijfeld met goede bedoelingen, om de beginneling niet in verwarring te brengen. Maar zijn commentaren lijken dan ook wel eens op een meer algemeen 'drie-minuten preekje' dan op een echt commentaar. Dat is weer heel anders bij soera 97 Al Qadr, waar juist wel meerdere lezingen worden gegeven.

Al met al is dit boek een waardevolle uiting van een poging om aan een westerse universiteit de Koran tot klinken te laten komen.

Karel Steenbrink

Ontmoetingen tussen moslim- en christenvrouwen

Themadag over op 1 april 2000 van 10.00 tot 16.00 uur in het Landelijk Dienstencentrum van de Samen op Weg-kerken, Joseph Haydnlaan 2a Utrecht U kunt zich opgeven bij LDC SoW-kerken t.a.v. mw. Maria Ouwejan, Postbus 8506, 3503 RM Utrecht, telefonisch 030 – 880 18 92 of per e-mail:

m.ouwejan@sowkerken.nl

Voor meer informatie kunt u Josien Folbert bellen, tel. 030-880.18.63

Ontmoetingsdag voor jongeren met als thema "Identiteit"

15 april 2000 van 10.00 tot 16.00 uur in het Landelijk Dienstencentrum van de SoW-kerken, Joseph Haydnlaan 2a in Utrecht. Je kunt je opgeven bij Mw. Maria Ouwejan, Postbus 8506, 3503 RM Utrecht, telefoon 030 – 880.18.92 of per e-mail:

m.ouwejan@sowkerken.nl

Voor meer informatie kun je bellen met Josien Folbert, tel. 030 – 880.18.63

Interreligieuze Vrouwezomerschool

Vrouwen van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities uit verschillende Europese

landen ontmoeten elkaar: Kerk en Wereld te Driebergen van 16 tot 21 juli 2000. InfoL: Charlotte Venema tel.0343-512241

Begrip Moslims Christenen

Themabijeenkomst Dekenaar Religieus Beraad Heerlen e.o. op 16 november 2000 van 19.30 uur tot 21.30 uur. Info: zr. J. van der Leeuw tel.145-5724160

Verenigde godsdiensten

Top-ontmoeting over vrede voor vertegenwoordigers uit de wereld-godsdiensten en spirituele bewegingen van 28 tot 31 augustus 2000 georganiseerd door de Verenigde Naties.

Oriëntatie in verscheidenheid

Cursus van de stichting Filosofie Oost-West over 'mens en menselijkheid in islam' op 13 mei 2000. Zalen centrum Vredenburg 19 Utrecht van 10.00 uur tot 16.30 uur. Info: 076-5138756

Islamitisch handwerk m.n. keramiek

Doorlopende tentoonstelling in Gemeentemuseum Den Haag, Stadhouderslaan 41 2517 HV Den Haag 070-3381111

Kunst van de islam

Tentoonstelling tot 24 april 2000 in De Nieuwe Kerk, Dam Amsterdam.
Info: 020-6243333

Religieuze polemiek in Context

Twee-daagse conferentie op 27 en 28 april 2000 met bijdragen uit judaïca en islamologie in het Leidse Instituut for the Studies of Religions (LISOR), Postbus 9515 2300 RA Leiden
071-5272571

Christendom en islam in het Midden-Oosten

Cursus van het Instituut voor Oosters Christendom (IOC) voor Hoger Onderwijs voor Ouderen (HOVO)

vanaf week 4 2000 in Hogeschool .
Info: Seniorenacademie Brabant,
Postbus 90900 5000 GA Tilburg
013-5394444

Geloven in dialoog:

Themadag voor christenen en moslims in de Boskapel te Nijmegen. 8 april 2000. Info: Augustijnen, Graafseweg 276 6532 ZV Nijmegen
tel.024-3770547

Interreligieuze dialoog

Open aanbod Post Academisch Onderwijs Katholieke Theologische Universiteit Utrecht. Info:
030-2731733

blz.18 'Sikh met tulband op brommer'

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr.3)